

Бранко БОГДАНОВИЋ*

АРТИЉЕРИЈСКИ МАТЕРИЈАЛ У ЦРНОГОРСКОЈ ВОЈСЦИ ОД 1800. ДО 1916.

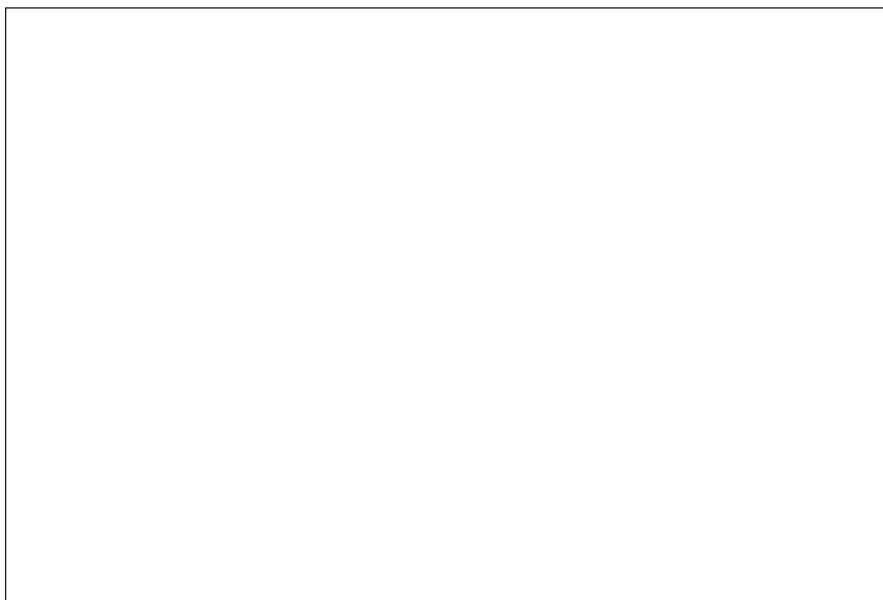
Крајем 18. и почетком прве половине 19. века артиљерија је у тактичком и техничком погледу претрпела радикалне измене. Због специфичног геостратешког положаја, за Црну Гору су од посебног значаја била искуства аустријских граничарских пукова и Турске, а тиме, посредно, и француске револуционарне армије.

Граничари су током Седмогодишњег рата били обухваћени Лацијевим (*Moritz Graf von Lacy*) реформама, који је умео да цени њихову вредност и употреби их на прави начин. У време круте, линијске тактике, са гвозденом дисциплином, граничари су коришћени као лака пешадија специјализована за тзв. "мали рат". Мање тактичке јединице бориле су се у расутом строју, вешто користећи терен. Регуларна, стајаћа војска, користила је пуковску и батаљонску артиљерију. Оруђа калибра 3 фунте и домета од 260 до 750 метара пружала су непосредну подршку пешадији (практично, повећавала су густину пешадијске ватре). Расцепкана дуж широког фронта, без здруживања у веће формације, артиљерија је статус рода стекла у организационом али не и тактичком смислу. Промена ће наступити са појавом француске револуционарне армије. Недостатак дисциплине и обуке Французи су надокнађивали наступањем у расутих ројевима, уз вешто коришћење месних објеката. Дотадашња органска артиљерија није била довољно флексибилна да прати наступајуће ројеве, а распарчана на широком фронту, није имала ни ефекта по покретним, расутих циљевима. Тако долази до концентрације оруђа у самосталне тактичке групе које су одлучујуће деловале на поједине тачке. Практично, артиљерија се и тактички уздигла на ниво рода са батеријом (4 до 6 топова и 2 хаубице) као основном тактичком јединицом.

Ови помаци углавном су одговарали европским војиштима са бираним битачним местима, погодним за сукобе великих маса регуларних армија. Крајишки пукови, због свог специфичног начина борења,

* Аутор је стручни сарадник у Историјском музеју Србије, Београд.

користили су материјал прилагодљив најразличитијим тактичким захтевима и теренским условима. Иако је 1753. године гроф Андреас Фојерштајн (*Andreas Leopold v. Feuerstein*), у склопу реформи кнеза Лихтенштајна (*Joseph Wenzel Fürst zu Liechtenstein*), за минимални калибар усвојио 3 фунте (75,5мм, сл. 1), граничарски пукови су користили и топове од једне фунте (53мм). На основу крајишких искустава, Аустријанци су 1797. године од шајкашких једно и трофунтовних оруђа створили прве праве брдске топове који су се, ради транспорта, растављали на 5 делова.

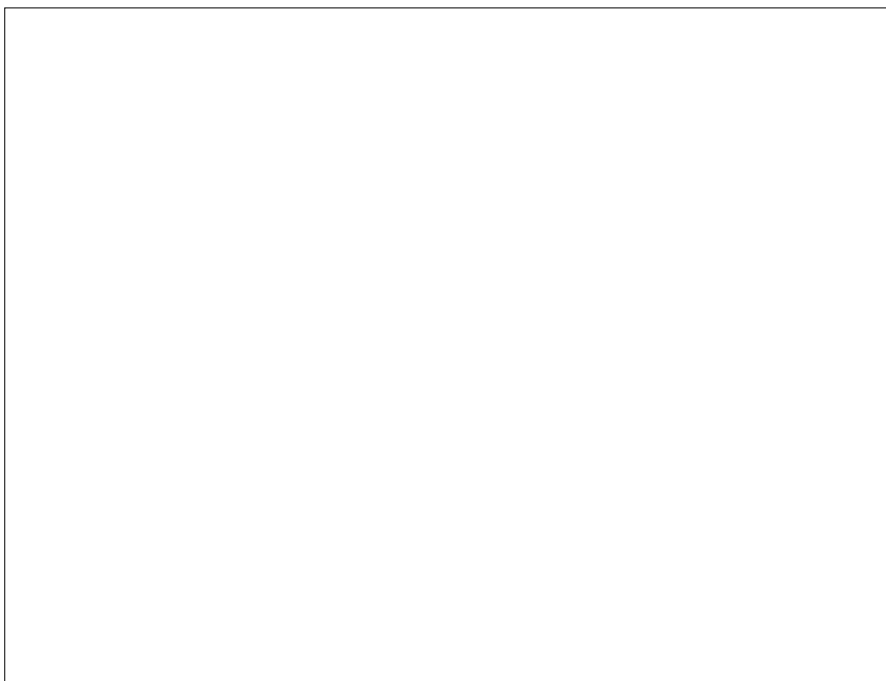

Сл. 1. Лафет систем Лихтенштајн М.1753.

Током француских револуционарних ратова материјал није показао значајнији технички напредак. У том периоду помало неоправдано је глорификован Грибовалов систем. Грибовал (*Jean Baptist Vaquette de Griebauval*) је 1776. заиста унапредио француску артиљерију. Посебну пажњу посветио је технологији производње, организацији и теорији. Материјал је олакшао у просеку за 22%, стандардизовао га је на калибре 4 (80мм) и 8 фунти (100мм) а осу раменица је спустио за 1/12 калибра испод осе цеви (смањење удара на механизам за елевацију). Међутим, тешки Грибовалови лафети нису били довољно мобилни, на каменитом и непроходном терену често су се ломили, а оруђима се није могло дејствовати непосредно по изласку на положај (цеви су приликом транспорта биле постављене на помоћна гнезда). Наполеон (*Napoléon Bonaparte*, 1769-1821) је био свестан побројаних мана па је покушао да их отклони на новим системима AN IX (1800-1801) и AN XI (1802-1803).

Период 1800-1865.

Наполеон је помагао и организацију, обуку и преоружање артиљерије Селима III (*Sultan III Selim*, 1789-1807). У истанбулској Топхани покренута је производња Грибовалових оруђа (сл. 2) а Турцима су достављани и готови топови (углавном старији материјал из 1776. године или материјал из ратног плена). После Аустерлица (2. новембар 1805) и Пожунског мира (26. децембар 1805), Наполеон је пожурио да допре у близину побуњених делова турског царства. У првој половини 1806. је окупирао Далмацију, након чега је опсервационе пунктове поставио у Травнику, Видину, Скадру и Јањини. Овде су француски инструктори обучавали турске артиљерце а материјал из Босне и Далмације привлачен је на границе побуњене Србије. Све то свакако није могло промаћи владици Петру I Петровићу (1781-1830).¹

Сл. 2. Пољски топ система Грибовал М.1776 од 4 фунте, заплењен од Турака на Граховцу.

Црногорци су и из личних искустава, током операција вођених у садејству са Русима против француских трупа Молитора (*Molitore*), Ло-

¹ М. Екмечић, *Година 1906. у српској Револуцији*, "Бој на Мишару 190 година касније", Зборник радова са научног скупа у Шапцу, Шабац 1997, 35-41; С. Гавриловић, *Грађа бечких архива о Првом српском устанку*, књ. I, 1804-1810, Београд 1985, 174-175, 203-205, 213, 221.

ристонa (*Jacques Lauriston*) и Мармона (*Marmont*), били упознати са значајем артиљерије у савременом рату.²

Још тада је постало јасно да, због племенске војне организације, традиционалне тактике засноване на брзим ударима мањим, мобилним јединицама и конфигурације терена, Црној Гори највише одговарају крајишка искуства и лаки, расклапајући брдски топови упрошћене конструкције, који су се могли транспортовати на рукама или товарним грлима. Међутим, ограничена финансијска средства и непостојање стручног кадра, нису омогућавали експлоатацију било каквих сазнања из области савремене тактике и употребе одговарајуће технике.

Црна Гора је располагала знатним бројем трофејних оруђа. У земљи је још из 18. века заостало стотинак млетачких и турских цеви калибра од 24 до 48 фунти, застарелих система и без употребне вредности.³ Црногорске трупе су 25. септембра 1806. код Цавтата заплениле 38 француских топова а у сталним сукобима са Турцима број заплениених оруђа се повећавао.⁴ У недостатку стручног кадра и муниције, ови топови нису коришћени; чувани су као трофеји, односно, својеврсни споменици на поједине победе и симболи колективне и појединачне храбрости. Најбољи пример је плен из акције Вида Бошковића и Мирчете Пешића на Спуж, 1834. године. Трудећи се да не компромитује обећања о добросуседским односима, Његош је 30. априла/12. маја исте године руском вицеконзулу у Дубровнику, Јеремији Гагићу, изнео верзију према којој су Бјелопавлићи, у ноћи између 19. и 20. априла (1. и 2. маја), осујетили испад спушких Турака и на терену запленили један топ.⁵ Међутим, аустријски конфиденти су имали тачан увид у инцидент. Према њима, Мартинићи су извршили ноћни препад на Спуж (*Spux*), запленили градско оруђе и преко Загарача (*Zagarzi*) га пренели на Цетиње (*Cettigne*). Вршилац дужности окружног поглавара у Котору, Габријел Ивачић, 27. априла/9. маја је у извјештају Губернијалном председништву у Задру прецизирао да се радило о дванаестофунтовном топу (120мм, "...*un cannone de calibro, come si dice di dodici*").⁶ Вук Караџић је крајем исте године у "Аусланду" потврдио Ивачићеву верзију али је навео да се радило о петофунтовном оруђу (око 80мм) дугом 4 лакта односно 3 метра ("*...eine vier Ellen lange, etwa fünfpfündige Kanone*").⁷ Оруђе је, наводно, са лафетом бачено преко

² Р. Томас, *Francuski Revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, Београд 1965, 502-503.

³ С. Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876-1878. године*, Београд 1963, 27, 403. Вероватно су били у питању *карџауни* од 48 фунти са полетка 18. века, калибра 183 мм, дужине 3,3 м и тежине 4 тоне као и 24-фунтовни топови калибра 150 мм и масе од 1200 до 1500 килограма.

⁴ Р. Томас, *истио*.

⁵ Музеји Цетиње (МЦ), Приновљени рукописи, копија Његошевог писма од 30. IV 1834.

⁶ Historijski arhiv Zadar (HAZ), Spisi Namjesništva za Dalmaciju 164 (b, XIa. c. X/4, 1834).

⁷ *Ein Blick auf Montenegro im Spätjahr 1834*, Das Ausland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker, 31. Dezember 1834, 1457, 1458; *Montenegro und die Montenegriner*, Stuttgart und Lübingen 1837, 58. Ако је Вуков навод тачан, цев је била дуга око 3110 мм.

градског бедема а потом превучено на Цетиње. Тешко је рећи како се дрвени лафет није распао приликом пада низ литицу и како је оруђе велике масе, беспућем, до 4/16. маја транспортовано до Цетиња. У сваком случају, Вук је имао прилике да га лично види приликом боравка на Цетињу (од 6/18. септембра до 12/24. октобра 1834).⁸

Годину дана касније (10/23. марта 1835), Црногорци су изненадним препадом заузели Жабљак - важно стратешко упориште, лоцирано северозападно од ушћа Мораче у Скадарско језеро, које је затварало правце према Подгорици и Скадру. Због неповољне геополитичке ситуације и неспремности за озбиљнији сукоб са Турском (Хафиз-паша је одмах покренуо своје трупе), утврђење је "похарано" и одмах евакуисано. Том приликом са бедема су скинута два тврђавска оруђа и пренета на Цетиње. Према немачком путописцу Хајнриху Штиглицу (*Heinrich Stieglitz*) и каснијим очевицима (Љубомиру Ненадовићу и Вуку Врчевићу), сва три гвоздена топа прво су била постављена пред цетињским манастиром а 1838. су пренета пред новосаграђену "Биљарду". Тршћански лист "*Lloyd*" од 4/16. новембра 1851. бележи у дворишту "Биљарде четири црногорска топа, заплењена од Турака", којима је, само у изузетним приликама, руковао "*надсјојник Арсенала... сенатор који је раније служио у аустријској артиљерији*".⁹ Оруђа су се овде налазила све до аустроугарске окупације; Аустријанци су их одвукли као ратни плен и, касније, претопили у старо гвожђе.¹⁰

Према штурим описима данас је тешко одредити тип оруђа које је заплењено у Спужу. Како су оруђа од 5 фунти била неуобичајена, веродостојнији је Ивачићев навод о калибру од 12 фунти, који одговара и дужини од 4 лакта. Вук је на лицу места могао измерити само дужину али не и калибар који се одређивао масом (израженом у фунтама) сферичног, пуног пројектила, пречника нешто мањег од пресека канала цеви.¹¹ Овај топ је због димензија и масе био неупотребљив на црногорском војишту па је и логично што је све време представљао само трофејни експонат.

Према Љубомиру Полексићу, Петар II Петровић Његош (1830-1851) је располагао само једним употребљивим мерзером и то сумњивих квалитета и непознатог порекла (вероватно четврто оруђе које се 1851.

⁸ П. Поповић, *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку, 1804-1903*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXXV, Београд 1987, 89-91.

⁹ Б. Павићевић, *Један занимљив чланак о Његошу из 1851. године* (чланак "*Montenegro und der Vladika Pietro Petrovich II*"), Гласник Цетињских музеја (ГЦМ) VII, Цетиње 1974, 199, 201.

¹⁰ Н. Stieglitz, *Ein Besuch auf Montenegro*, Stuttgart und Tübingen 1841, 62-63; Љ. П. Ненадовић, *О Црногорцима - Писма са Цетиња 1878. године*, СКЗ, коло XXXII, књ. 212, Београд 1929, 65-66; др Јевто М. Миловић, *Како су Црногорци запленили један топ са Спужа?*, Историјски записи бр. 3, год. XXI, књ. XXV, Титоград 1968, 467-475.

¹¹ Вероватно старо аустријско дванаестифунтовно (119,5мм) гвоздено оруђе из 1776. године, дуго 2987 мм и тешко 1568 килограма. W. Gohlke, *Geschichte der gesamten Feuerwaffen bis 1850*, Leipzig 1911, 96.

спомиње у тршћанском часопису). Када је скадарски везир септембра 1843. заузео црногорска острва Врањину и Лесендро, "(Владика Раде) са Међећа зађаше малом лумбардом (острва у "Скадарском блаиу"), али једно ишло је мала лумбарда, а друго ишло је одвећ удаљена, (па се) није... могло нишиа учиниши".¹² Његош је, наводно, и 1847. добио на поклон од тршћанског трговца Вучинића "двие гвоздене лумбарде" (мерзера).¹³ Како се они не спомињу у каснијим операцијама црногорске војске, највероватније се радило о сигналним мерзерима, "мужарима", без икакве бојеве вредности.

Највећи недостатак у артиљерском материјалу Црна Гора ће осетити у рату 1852-1853. године. Немири у Херцеговини, подстицани са Цетиња током 1852, нагло су заострили црногорско-турске односе. Кулминација кризе наступила је када су Црногорци, у ноћи између 11/23. и 12/24. новембра, по други пут заузели Жабљак. Скадарски везир Осман-паша је добио наређење да по сваку цену поврати тврђаву. Без икаквог артиљеријског искуства, Црногорци су приморали заробљене турске топџије да на нападаче дејствују из градских оруђа. Оштра упозорења Русије приморала су књаза Данила I Петровића (1851-1860) да нареди евакуацију Жабљака. Црногорци су 13/25. децембра запалили све куће и из града понели 4 тврђавска топа.¹⁴

У то време већ је било познато да је Портин изасланик и командант трупа у Босни и Херцеговини, мушир Омер-паша Латас (*Михајло Лаџас*, 1806-1871), добио директиву да изврши напад на Црну Гору. Формалну објаву рата означио је султанов ферман од 14/26. децембра 1852, а операције су започете 29. децембра 1852/8. јануара 1853. године. Црногорско-турски рат је претио да поремети односе снага и утицајне сфере на Балкану. Ово је приморало Беч да напусти дотадашњи резервисан став и покуша да учврсти позиције у Црној Гори. Први корак је предузело Министарство иностраних послова. Крајем 1852. предложило је Министарству рата да укине забрану извоза ратног материјала у Црну Гору. Министар иностраних послова гроф Буол Шауенштајн (*Buol von Sauienschtein*) је 28. децембра 1852/9. јануара 1853. известио цара Франца Јозефа (*Franz Joseph*, 1849-1916) да је "у опсервациону мисију" кроз Босну и Херцеговину упућен прослављени јунак из 1848-1849, потпуковник Ђорђе племеници Стратимировић (1822-1908). Стратимировић је до 18/30. јануара требало да се јави у Дубровник, поднесе извештај генерал-ађутанту грофу Келнеру де Кленштајну (*Graf Kellner de Klenschtein*) и од њега добије даље инструкције везане за Црну Гору. У циљу договора о врсти и начину дотура помоћи, 6/18. јануара 1853. у Беч је допутовао књажев изасланик и "вицепрезидент" *Правишељсџивујичеџ сената цр-*

¹² Љ. Полексић, *Крајњак преглед историјског развоја црногорске војске*, Ратник, свеска X, год. XLVII, Београд 1931, 81.

¹³ *Истио*. Аустрија је 1836. године увела у наоружање гвоздене шестофунтовне (93 мм) мерзере са цилиндричном комором, дужином цеви од 2,51 калибра и масом од 31 кг. Тешко је поверовати да су тршћански Срби успели да из локалног Арсенала набаве ова модерна формацијска оруђа.

¹⁴ Б. Павићевић, *Књаз Данило*, Београд 1990, 80, 91-95.

ноџорскоџ и брдскоџ, Ђорђевић Савов Петровић. Петровић је имао низ сусрета са руским послаником Фонтоном, аустријским министром иностраних послова и царевим ађутантом, генералом грофом Бруном (*Brunn*). Договорено је да се Црној Гори из которског Арсенала бесплатно уступи 2.400.000 пушчаних метака ("фишека") и једна брдска батерија од 4 глаткоцевна трофунтовна топа (75мм) система Лихтенштајн М.1797/1838 (сл. 1) са муницијом и посадом.¹⁵ У то време у Бечу се затекао и Јеџор Петровић Коваљевски (*Еџор Петровић Ковалевский*, 1809-?), који је по налогу Петроградског кабинета путовао у штаб Омер-паше Латаса. Руском емисару су, наводно, највише аустријске инстанце назначиле како је Црној Гори, по личном налогу Франца Јозефа, додељено чак 12 тобова (2 батерије). Међутим, показало се да су ове информације биле претеране.¹⁶

Келнер је упућен у Котор да организује дотур помоћи док је Стратимировић "добрио дозволу" да се придружи црногорској војсци. Стратимировић је у Котору прихватио аустријску батерију и ангажовао посаду састављену од Чеха-ветерана, преобучених у црногорске униформе. Истовремено, врбовао је и 24 Бокеља (као своју "личну гарду"). По тешко проходном терену и великим сметовима, до 3/15. фебруара 1853. успео је да на Чево извуче свих шест топова.¹⁷

У другој фази рата, 3/15. фебруара, турске снаге сконцентрисане према црногорским положајима у Црмници, кренуле су у наступање у правцу Годиња. Артиљеријску припрему извршиле су батерије бродова језерске флотиле а непосредну подршку пешадији пружао је један искрцани бродски ("шајкашки") топ. У жестокој борби која је трајала до 19:00, Турци су поражени а бродско оруђе је заплешено и свечано предато Ђорђевићу Петровићу.¹⁸ Црмничани су у боју на Лимљанима запленили још једно оруђе и 250 ока (315 кг) барута.¹⁹

Споразум о миру између Турске и Црне Горе потписан је у Подгорици, 16/28. фебруара 1853. године. Овим документом било је предви-

¹⁵ Аустријски трофунтовни спредпунећи брдски топови система Лихтенштајн су 1838. године модернизовани уколико што су старе, бронзане цеви замењене гвозденим (калибар 75,5 мм, дужина цеви 1.147 мм, а маса 240 кг). Једноставно, конусне цеви (без прстенова и ручица односно "делфина"), биле су постављене на расклопне дрвене лафете система Грибовал.

¹⁶ Haus-Hoff u. Staats-Archiv Wien (HNSAW), Russland, IX, K-35, телеграм Неселъродеа Коваљевском од 18/31. маја 1853.

¹⁷ Б. Павићевић, *нав. дело*, 109, 111, 113-114; В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Српска краљевска академија наука и уметности, посебна издања, књ. XLIX, Београд 1924, 69-80. Аустријску брдску батерију је од 1797. до 1851. године чинило 4 а од 1851. - 6 оруђа. Измене у формацији батерија спровођене су у време црногорско-турског рата. Практично, јануара 1853. у Бечу је донета одлука о упућивању брдске батерије по старој формацији али је у пракси на Чево допремљено 6 топова - по формацији из 1851. године. Ово је главни узрок што се у каснијој историјској грађи среће различит број топова достављених Црној Гори. У сваком случају, аустријска батерија је са успехом коришћена све до 1877. године. Б. Богдановић, *Артиљеријско наоружање црногорске војске 1850-1878. године*, ГЦМ, књ. XI, Цетиње 1978, 122.

¹⁸ Б. Павићевић, *нав. дело*, 143.

¹⁹ Љ. Полексих, *нав. дело*, 81.

ђено успостављање *status quo ante bellum* али и повраћај заплених артиљеријских оруђа од стране црногорске војске. "*Московске ведомости*" (26. фебруар/17. април 1853, бр. 37), потврђују да су Црногорци за време ратних операција запленили само два топа. Међутим, обе стране су отезале са извршењем тачака Подгоричког споразума и, по свему судећи, ова оруђа нису враћена Турцима.

Књаз Данило је током сукоба са Турском схватио да је школовани кадар битан предуслов за стварање модерне војне организације. Управо услед недостатка обученог људства, артиљерија није егзистирала као самосталан род. Оруђа су по потреби придодавана пешадијским јединицама и, у суштини, највише су доприносила густини стрељачке ватре. Данилове амбиције су биле да осамостали и овај род и, колико је то могуће, организује га на савременим принципима. Користећи промену међународних односа и утицајних сфера, трудио се да у што краћем року оспособи кадар који би подржао његове реформе. Крајем јула 1853. обратио се Петрограду са молбом да се црногорским младићима омогући школовање у руским образовним заводима. Мејнсдорф је већ 1/13. августа сапштио како се цар Николај I (*Николај I*, 1796-1855) сагласио да се сваке године по два питомца примају на Војно а један на Духовно свечуилиште, па су Машо Врбица (1833-1898) и Илија Божовић одмах упућени на *Михајловское Артиљеријское Училище*.²⁰

Само неколико месеци након Подгоричког споразума, 9/21. септембра 1853, Источно питање је кулминирало прекидом руско-турских дипломатских односа и руском окупацијом Влашке и Молдавије. Кримски рат је официјелно почео турском објавом непријатељстава Русији, 22. септембра/4. октобра 1853. У то време у Петрограду су се сукобљавале две струје по питању целисходности устанка балканских народа који би подржао руске ратне напоре. За ову идеју је био загрејан лично цар Николај I, док су канцелар Карло Васиљевич Неселроде и Иван Фјодорович Паскевич (*Иван Фёдорович Паскёвич*, 1782-1856) изражавали скептицизам и одређену суздржаност. Коначно, одабрано је средње решење; тајна пропаганда у циљу покретања устанка. У том циљу је 5/17. јануара, преко Котора, на Цетиње (по четврти пут) допутовао пуковник Јегор Петровић Коваљевски.²¹ Коваљевски је предложио да се на Цетиње пошаље неколико руских техничких официра који би формирали фабрику барута и да се опозову црногорски питомци (после само два непотпуна семестра) ради организације, обуке али и подизања морала црногорске војске.²² Петроград је у првом тренутку прихватио ове сугестије; одобрено је 60.000 рубаља за набавку наоружања, одредио је једног инжењеријског и једног артиљеријског официра и наложио несвршеним питомцима "учебне" батерије Михајловског артиљеријског училишта, Маши Врбици и Илији Божовићу да се врате у земљу. Ове брзоплете и по балкански регион опасне планове осујетио је руски посланик у Бечу.

²⁰ Б. Павићевић, *нав. дело*, 167.

²¹ *Historijski arhiv u Zadru (HAZ)*, 402 (b. IX 1.854), Мамула, 6/18. јануара 1854.

²² Р. Јовановић, *Мисија Ј. П. Коваљевскога у Црној Гори 1854*, *Историјски записи XXI*, Титоград 1958, 29-30.

Мејендорф је спречио трансфер новца и даљи пут инжењерца али су му "промакли" артиљеријски капетан Констадиус и питомац Машо Врбица и Илија Божовић.²³ Игноришући аустријски и српски, али и став руске дипломатије према уплитању у Источну кризу, Коваљевски је наставио са својим акцијама. Повезао се са Новицом Церовићем (1805-1895), а забринут концентрацијом 2000 турских војника према Васојевићима, разматрао је могућност концентрације црногорских артиљеријских оруђа на Грахову.²⁴ На Цетињу је прикупљено 16 тона барута; капетан Констадиус је оспособио за употребу 14 топова (вероватно 4 са Жабљака, 6 аустријских и два заплена од Турака 1853) а половина од 10.000 рубаља којима је располагао Коваљевски (Коваљевски је 20. априла/2. маја ађутанту књаза Данила за ову сврху предао више од 5000 рубаља односно 14.726,20 флорина), затим део руске субвенције за 1853. годину као и аустријска дотација за оправку цркава и манастира, утрошени су на илегалну набавку оружја и муниције.²⁵ Међутим, читав план се показао не само неостваривим него и нереалним, па су Коваљевски и Констадиус, маја 1854, повучени у руски Главни стан.²⁶

Књаз Данило је схватио да је опозив Маша Врбице и Илије Божовића био погрешан потез. Јуна 1855. године је на петроградско *Военное Училище* упутио Вида Јокашева Пејовића и Јока Малишина Јовичевића а на *Николаевское Инженерное Училище* - Матеја Иловог Давидовића.²⁷ Сем тога, 23. августа/4. септембра 1857. је замолио и *Правителство Србско* да на школовање прими Јована, сина његовог ађутанта и повереника, Лазара Влаховића. *Појечийџель иносѣрани дела* Стеван Маринковић је 6/18. септембра (И.Но.3695) одговорио да ће српска влада примити на школовање сваког црногорског младића. Користећи позитиван став Београда, Данило је 28. септембра/10. октобра препоручио и Петра, сина Новице Церовића, као и Николу Радоњића. Сва три младића су решењем *Појечийџельсѣва Просвѣшченија* И.Но.3840 од 19/31. октобра прихваћена као стипендисти српске владе.²⁸

Основни Данилов циљ је био да оспособи официрски кадар. Зато је секретар Тодор Илић 10/22. августа 1859. године (Но.193) пренео српском Министарству иностраних дела Књажеву жељу да се Јован Влаховић, тада свршени питомац трећег разреда гимназије, "*џо џоџреби државној џосвѣџи на воене науке на военој академији*" (Артиљеријској школи у Београду). Како је по *Усѣроенију (Пројекџу) Арџиљеријске школе* (од 6/18. марта 1850) један од услова за упис у прву годину био и седам разреда *Реалке* или *Гимназије*, Коста Цукић је 11/23. септембра 1859. (И.Но.3656) одговорио да Влаховић не може бити примљен у *Ака-*

²³ Р. Јовановић, *нав. дело*, 29, 30, 33; Н. И. Хитрова, *По поводу записки Е. П. Ковалевскоџо о Восточном вопросе*, Бљгарска академия на науките, Институт по историји, в память на академик Михаил Димитров, 681.

²⁴ НАЗ, 412, (в.ІХ.а.Х/2 1.18549, 176-173), Мамула Баху, Задар 14/26. јануар 1854.

²⁵ Б. Павићевић, 188-189, нап. 60. Р. Јовановић, *нав. дело*, 43.

²⁶ *Исџо*, 198.

²⁷ *Исџо*, 221.

²⁸ МЦ, АО, ф. за 1857. годину.

демију јер није "свршио прописаный број класа".²⁹ Јован Влаховић и Никола Радоњић примљени су тек 1861. у прву годину 6. класе Артиљеријске школе. Влаховић је 17/29. новембра 1866. стекао чин потпоручника. Илија Гарашанин (1812-1874) је 23. октобра/4. новембра 1864. био приморан да извести књаза Николу (1841-1921) да је Никола Радоњић због недисциплине искључен са *Академије*. Четири месеца је одслужио у пешадијском батаљону стајаће војске а потом је био премештен у лабораторијску чету крагујевачке Тополивнице како би тамо, под личним надзором Миливоја Петровића-Блазнавца (1824-1873), изучио "справљање" пешадијске и артиљеријске муниције - вештине ништа мање значајне за Црну Гору. Радоњић није показао никакав напредак ни у Крагујевцу па је Гарашанин 21. септембра/3. октобра 1865. известио књаза Николу како "овоџ младоџ човека" враћа на Цетиње.³⁰

Завршетак Кримског рата и привидно смиривање Источне кризе нису разрешили црногорске проблеме заостале још од Подгоричког споразума. Данило је усмерио напоре ка међународном признању књажевине и разграничењу са Турском. У циљу притиска на Цариград али и европске меродавне кругове, подржавао је покрете херцеговачких устаника а Граховљанима је препоручио да обуставе сва давања Турској.³¹ Порта се коначно одлучила да дугогодишње спорове разреши силом оружја. Ферик Хусеин пашине трупе, у чијем саставу су се налазиле и две батерије пољских топова, 24. априла/6. маја 1858. године су поселе положаје на Граховцу који је доминирао Граховом. Прве борбе започели су војници Ријечке нахије већ 25. априла/7. маја у 8:00 часова. Операције су сутрадан обустављене на 4 часа ради снабдевања трупа водом и евентуалних преговора о примирју. Ово затишје Црногорци су искористили да блокирају правце према Клобуку и Корјенићима и тако, практично, потпуно опколе Турке. Концентрација црногорске војске на висовима који су доминирали над турским логором довршена је до 28. априла/10. маја. Увидевши безизлазност ситуације, Хусеин паша је 1/13. маја у 7:00 покушао пробој ка Клобуку. На његове трупе извршен је силовит, концентричан напад свих црногорских и херцеговачких јединица. Турци су се донекле држали док се комора и артиљерија нису заглавиле на непроходном терену. Тада је наступила паника која је довела до потпуног уништења Хусеин-пашиних трупа. Црногорски плен је, између осталог, чинило и 8 пољских топова система Грибовал (сл. 2).³²

²⁹ МЦ, АО, ф. за 1859. годину.

³⁰ МЦ, АО, ф. за 1864. годину; МЦ, АО, ф. за 1865. годину.

³¹ Бањани су током једног локалног сукоба 1857. године, у караули на Волимљу, запленили оруђе (названо "Капетан-топом") које је транспортовано на Цетиње. Ј. Полексић, *нав. дело*, 82.

³² *Истио*, 37; В. Ђорђевић, *нав. дело*, 125, 134; А. Лаиновић, *Побједа на Граховцу 1858. године у сјисима савременика*, Цетиње 1958, 88-90; *Војна енциклопедија* 3, Београд 1960, 412-413. Подаци о броју оруђа која су дејствовала у бици различити су; негде се наводи да су Црногорци имали само 2 топа (*Војна енциклопедија*) а негде - једну брдску батерију (*А. Лаиновић*). Исто тако, у *Војној енциклопедији* се тврди да је Хусеин-паша имао 6 или 10 топова. Међутим, већина извештаја се слаже да су Црногорци запленили *сва* оруђа односно 8 топова (Мамула 2/14. маја 1858, извештај Бр.478).

Победа на Граховцу значила је само једну, истина славну, епизоду у перманентним црногорско-турским сукобима. У то време Црна Гора је била под притиском руске политике која никако није желела да изгуби трајни ослонац на Балкану и жестоко се противила Даниловим напорима на уређењу односа са Портом. Иако је Данило у суштини желео проширење црногорских територија, Петроград је идеју о признавању номиналног турског сизеренства сматрао сопственим поразом. Црногорци су уцењивани могућношћу укидања годишње државне субвенције али је зато крајем новембра 1856, у нади да то доприноси ратним припремама, за набавку наоружања одобрено 5000 сребрних рубаља (додуше, из суме црногорског капитала).³³

Чак и после црногорско-турског разграничења, 1859, ситуација у Херцеговини се није битније смирила. Ровито стање (одбијање црногорских племена која су остала на турској територији да порезе плаћају Цариграду) претило је избијањем нових сукоба. Турци су крајем 1860. из предострожности у Херцеговини стационаирали 13 регуларних батаљона са 22 топа. Јануара наредне године избио је нови херцеговачки устанак у коме су садејствовале црногорске чете. Априла 1862. године ескалација сукоба је резултирала турском објавом рата Црној Гори. Врховни заповедник турских снага, Омер-паша Латас, команду над херцеговачким трупама са 22 раније привучена топа поверио је Дервиш-паши док је јужну војску, са 2 брдске и једном пољском батеријом, ставио под команду Абди-паше. Снаге војводе Миљана Вукова и Новице Церовића су 7/19. априла код Бијелог Поља поразиле Хусеин-пашин и Авди-бегов одред и заплениле 4 топа. Међутим, операције су се одвијале неповољно по Црну Гору па је 27. августа/8. септембра 1862. потписан мир. Сем 4 оруђа заплењена 7/19. априла 1862. код Бијелог Поља, Црногорци су у сукобима 1861-1862. задобили: октобра на Пиви - 4, 7/19. децембра у боју на Равном - 3 и 15/27. марта 1861. у Васојевићима 2, затим 2/14. априла 1862, у боју са Дервиш-пашом - 2, у борбама од Билећа до Никшића - 3, код Клека у Бањанима - 4 и, крајем јула 1862, у боју на Додошима - 1 топ.³⁴

Период 1865-1876.

Већину заплених оруђа чинили су глаткоцевни, давно амортизовани топови које Црногорци, поготово без обучених послуга, нису могли користити. Оваква ситуација налагала је хитне мере на побољшању материјалног и стручног стања црногорске артиљерије (у суштини, на-

³³ Б. Павићевић, *истио*, 270-271. Руски државни канцелар је 12/24. новембра 1851. године, након Његошеве смрти, саставио реферат о извршењу тестаментa по коме је требало разрешити сложена питања прерасподеле средстава црногорске благајне. Радило се о 195.000 рубаља које је успео да прикупи Петар II Петровић Његош. Коначно, књаз Данило, Ковалевски и Мејендорф су одлучили да се изврши трансфер црногорског капитала у Петроградску банку, да се депонована средства (главница) не дирају а да се користи само камата. Б. Павићевић, *истио*, 39, 52, 55. Међутим, ова средства су мимо споразума често коришћена и ненаменски, поготово за набавку наоружања.

³⁴ Љ. Полексић, *нав. дело*, 82; *Војна енциклопедија* 2, Београд 1959, 270.

ставак реформи које је започео књаз Данило). Књаз Никола је искористио посету Бечу, маја 1865, да код аустријског цара испита могућност набавке неколико брдских оруђа. Франц Јозеф је избегао директан одговор и црногорског књазу упутио на министра иностраних послова.³⁵ Четири месеца касније, 2/14. августа, Никола се обратио грофу Мејндорф-Пуљију, подсећајући га на разговор у Бечу и инсистирајући да му се одговори "да ли сме да се нада њоклону неколико брдских топова најновије аустријске конструкције (брдска четворофунтовна жлебљена оруђа система *La Hitte* М.1863) или ако не, а онда (да му се) дозволи да ипакве топове изведе из Аустрије". Аустријски министар иностраних послова је 26. августа/7. септембра одговорио да због тренутне спољнополитичке ситуације Беч није у могућности да удовољи црногорским захтевима јер би то изазвало негативне међународне импликације.³⁶

У то време дошло је до отопљења односа и развоја војнополитичке сарадње између Србије и Црне Горе. Изгледа да су први разговори о евентуалној војној сарадњи покренути током крштења Николине ћерке Љубице. Књаз Никола је предложио да се кумства прихвати Михаило Обреновић (1823-1868). Српски књаз је 31. децембра 1864/12. јануара 1865. прихватио понуђену част и на Цетиње, као свог личног заступника, послао државног секретара Ђорђа Миловановића и ађутанта, капетана Љубомира Ивановића. По повратку у Београд, 28. фебруара/12. марта 1865, Миловановић је известио Николу да се Ивановић "брине за све наруџбине" (укључујући и израду пројекта нове касарне) и да је Гарашанину предао писмо у коме су изложене црногорске потребе.³⁷ Два месеца касније, писмом од 7/19. априла, Михаило је позвао црногорске представнике на прославу педесетогодишњице Таковског устанка. Никола је у Београд упутио свог таста, војводу Петра Вукотића, који је 23. маја/4. јуна 1865. присуствовао свечаности у Топчидеру.³⁸ Изгледа да је том приликом Гарашанин Вукотићу понудио помоћ у стрелачком наоружању и муницији. Истовремено, Илија Гарашанин је у Михаилово име послао књазу Николи писмени предлог да се у Цетиње пошаље један артиљеријски официр који би размотрио могућност о подизању тополивнице "горских" (брдских) топова. На први поглед, ова идеја се чинила реалном; транспорт готових оруђа био би скопчан са низом импликација због непријатељског става суседних држава. Планом је било предвиђено евентуално преливање постојећих трофејних топова у савременије системе и да се "... за њи муниција ли(је) и (праве) лафетии". Србија је, наводно, била спремна да пошаље мајсторе и "све што је било нужно од машина" и да сноси "ону част њирошкова која се односи на илаиу официра и мајстора и набавку машина"...³⁹ Никола је одбио помоћ у лаком наоружању и муницији. Овакав став је 18/30. јула образложио чињени-

³⁵ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 217-219.

³⁶ *Истио*, 222-224.

³⁷ МЦ, АО, ф. за 1864. и 1865. годину.

³⁸ *Истио*.

³⁹ Р. Драгићевић, *Почеци савременог наоружавања и организације црногорске војске*, Цетиње 1939, 5.

цом да у том тренутку ради на реализацији набавке оружја уз помоћ Русије. Ово потврђује и писмо руског конзула у Дубровнику, Константина Петковича Димитријевича, који је 28. јуна/10. јула обавестио Николу да се нашао са Вукотићем на његовом повратку из Србије и да су током заједничке пловидбе од Трста до Дубровника размотрили неке аспекте војне помоћи.⁴⁰ Међутим, идеја о изградњи тополивнице је по свему судећи одмах прихваћена. У циљу сагледавања могућности за реализацију овог плана, у другој половини 1865. из Србије је на Цетиње послат артиљеријски капетан Велимир Стефановић.⁴¹

Тачно време Стефановићевог доласка у Црну Гору није могуће утврдити, али се из писма књаза Николе Гарашанину од 29. јула/10. августа 1865. види да је мисију до тада обавио и да се враћа у Србију.⁴²

Након исцрпног Стефановићевог извештаја, Београд је одустао од сопственог предлога. Негативан став је проистекао из економских и политичких мотива; изградња, опремање, пуштање у погон и обука људства захтевали су средства које Србија не би могла обезбедити; сем тога, осамостаљивање Црне Горе по питању набавке наоружања допринело би њеном престижу што Београду није одговарало. Књаз Михаило се определио за солуцију да се Црној Гори поклоне готово топови на којима би обуку изводили српски официри. Михаило је 28. децембра 1865/9. јануара 1866. године обавестио књаза Николу како је наложио Министру војном да, чим то транспортне могућности дозволе (топљење леда на Сави), почне са одашиљањем ојачане брдске батерије. Оруђа је требало "*и́ривидно и́ренейи у и́рийи́јажање фабриканайи́а бечког Седерла*". У име Томаса Седерла (*Thomas Sederl, Wien-Ottakring*), топове би од Трста транспортовао његов опуномоћеник, српски војни лиферант Лазар Трифковић (Триповић). Да би се избегло компромитовање бечког фабриканта који је дао непроцењив допринос наоружавању Србије и Црне Горе, за њега је употребљаван псеудоним "*Маркус*".⁴³

Ова одлука је донета уз знање Петрограда, али није промакла ни будном оку Беча. Аустријски министар полиције је скоро месец дана пре званичног Михаиловог писма, 5/17. децембра 1865, известио министра спољних послова, грофа Александер фон Мејнсдорф-Пуљија, о српској одлуци да Црногорцима поклоне шест трофунтовних (*sic!*) топова.⁴⁴

Артиљеријски материјал је из Крагујевца, преко Београда, Беча и Трста, превезен у Дубровник. Овде су га преузели Црногорци и током прве седмице марта пренели на Цетиње.⁴⁵ Аустријски посланик у Цари-

⁴⁰ МЦ, АО, ф. за 1865. годину.

⁴¹ Р. Драгићевић, *истио*. Стефановић је 1850. године (дотле питомац београдске Тополивнице) уписан у прву класу новоосноване Артиљеријске школе. Био је један од првих питомаца Артиљеријске школе који су 1853. упућени на практично усавршавање у нову крагујевачку Тополивницу. Овде је годину дана касније постављен за првог управника Војно-занатлијске школе. Чин потпоручника стекао је 1855. и након тога је распоређен на дужност контролора артиљеријске муниције (ђулади) у Мајданпеку.

⁴² *Истио*, 5-6.

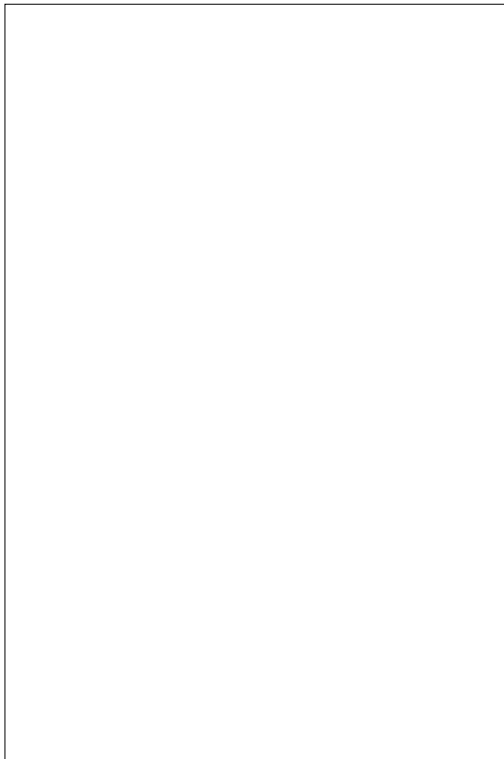
⁴³ *Истио*, 8; С. Гопчевић, *нав. дело*, 213.

⁴⁴ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 216.

граду, барон Прокеш-Остен, у својој депеши Но. 13 од 2/13. марта 1866, навео је како се Порта жалила што је из Трста, *via* Дубровник, Црногорцима експедовано 300 сандука муниције и 8 изолучених топова. Аустријски министар иностраних послова је одговорио да се радило о српском поклону Црногорцима који је морао бити пропуштен јер је ембарго на извоз и транзит оружја "у Турску" (Црну Гору) био укинут још 9/21. маја 1865. године.⁴⁶

Поклон је чинила ојачана батерија спредпунех брдских жлебљених четворифунтовних топова система Ла Ит (*La Hitte*) М.1858/1863. (сл. 3).⁴⁷ Брдски топови су се од пољских оруђа М.63 (сл. 3а) разликовала само по конструкцији лифета који је био "са пањем", односно, раставни, ради лакшег транспорта по брдовитом терену. Ова (изворно француска) оруђа усавршена су и прилагођена српском војишту од стране Миливоја Петровића-Блазнавца и италијанског капетана Ланолинија. Уз 8 топова послато је 10 лафета, 24 транспортна самара, резервни алат и прибор, 4000 граната са конкурсионим упаљачима система Флајшхандел (*Fleischhandel 'scher Concussionszünder*) и 4000 "фишека" (свилених кеса са по 700 г топовског барута).

Књаз Михаило је фебруара 1866. године известио књаза Николу да је ради обуке Црногораца у руковању новим оруђима послао капетана I класе Милутина Јовановића. Пред полазак у Црну Гору, тачније, 9/11. фебруара 1866, Јовановић је детаљне инструкције добио од врсног стручњака, министра војног Миливоја Петровића-Близнавца. Са овим официром у Црну Гору су дошли и наредник Алекса Ђорђевић, "едань поднардник за лабораториске роте Панта Пејовића (кои ће имаџи уредити сирему за муницију њојова) и едан штаб трубач Тодор Ко-

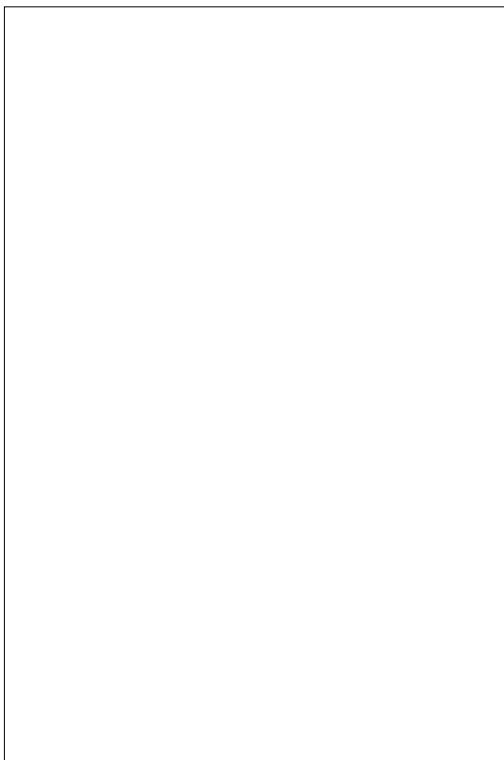

Сл. 3. Брдски топ 8см система Ла Ит М.1863 из састава прве црногорске батерије.

⁴⁵ Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји Србије*, књ. 2, Београд 1877, 435.

⁴⁶ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 228.

⁴⁷ По формацији српске војске, брдску батерију је чинило 6, а Црној Гори је поклоњено 8 оруђа.

Сл. За. Српски пољски топ 8см
Ла Ит М.1863 по чијем узору
су рађена брдска оруђа.

ић".⁴⁸ Нешто касније, на Цетиње је стигао и оружани инжењер Владимир Илић.⁴⁹

Обука 51 питомца за артиљеријску струку започета је 1/13. марта 1866. године. Курс је текао релативно успешно, што се види из Јовановићевог рапорта књазу Николи од 10/22. јуна исте године. Питомци су били потпуно обучени као послуга на по 4 оруђа, а оспособљени су и за преношење знања осталим Црногорцима. По Јовановићевом предлогу, одговорност за даљу обуку преузео је Машо Врбица. За командира прве батерије постављен је "Саво" (Врбица), а чиновне артиљеријских официра стекли су "Ачица Барјакџић" (Агица Лакић?), "Томо План(енац?)" и "Саво Граовац". Остали артиљерици, добивши звање подофицира-инструктора, распоређени су по својим племенима ради преношења знања будућим "иојницима". Сматрају-

ћи да је његова улога окончана, Јовановић је замолио црногорског владара да му одобри повратак у Србију.⁵⁰ Ово му је дозвољено 17/29. јуна 1866. године; четири месеца касније, његов посао у Црној Гори наставио је тек промовисани потпоручник Јован Влаховић (син Лазара Влаховића, питомац српске владе). Капетан Јовановић је на Цетињу оставио таблице гађања, артиљеријска правила и инвентар материјално-техничких средстава батерија.⁵¹ По доласку у Београд, свом владару је поднео исцрпан извештај о стању у Црној Гори. Изгледа да је посебну пажњу скре-

⁴⁸ МЦ, АО, ф. за 1866. годину. Капетан Милутин Јовановић је већ боравио на Цетињу (приликом Љубичиног крштења) и био је упознат са стањем и потребама у црногорској војсци. Класни друг Велимира Стефановића (питомац прве класе Артиљеријске школе, дотле поднаредник прве чете другог батаљона), Јовановић се од 1853. у Крагујевцу, уз Шарла Лубрија, усавршавао у ливењу топова. У потпоручника-тополивца унапређен је септембра 1854, чин поручника је стекао 30. маја/11. јуна 1857, а следеће године је послат на специјализацију у Лијеж (*Liege*).

⁴⁹ G. Frilley, J. Wlahovity, *Le Montenegro contemporain*, Paris 1876, 438.

⁵⁰ МЦ, АО, ф. за 1866. годину.

⁵¹ *Ишио*.

нуо на недостатак муниције. Књаз Михаило је 23. јуна/5. јула 1866. писао књазу Николи да је "... ради њодмирења оскудице у баруџу и олову (министар) *Воених дела добио налоџ да њошаље њтри хиљаде ока баруџа (и) 355.000 ока олова*". Србија је била спремна да у Бечу за Црну Гору купи и око 4000 *ђулади* (пуних, сферичних пројектила, вероватно за старе, трофунтовне глаткоцевне аустријске топове), али само под условом да се нађе фабрикант који би пристао на исплату тек по испоруци робе.⁵² Проблем испоручиоца и транспорта није решен до 28. јула/9. августа 1866. године. Због тога је почетком августа у Беч отпутовао Машо Врбица. Тамо је, (опет) уз помоћ српског војног лиферанта Трифковића, склопљен уговор с Томасом Седрлом. Сем муниције, поклона српске владе, Лазар Трифковић је за Црногорце, о свом трошку, купио и два топа. Цео транспорт је стигао у Котор 10/22. јануара 1867, а књаз Никола се 28. јануара/9. фебруара захвалио српском владару и обавестио га да је "*војене њредмеџе њпримио у добром сџању*".⁵³ Има неких индикација да је Никола 1867. године закупио или добио на поклон од Београда још четири брдска оруђа. На ово указује писмо Илији Гарашанину од 4/16. маја, у коме "*неџроуџиџа (прилику) (да га) умоли ... да (се) (по)брин(е), како би (му и она) чеџири њоџа (за) кое (је) дозволенџе добивено, (била испоручена) и кои су ... од велике неџходне (ну)жде*".⁵⁴ И добро информисани Спиридон Гопчевић напомиње да је Црна Гора набавила 12 српских "*лаџџоваца*".⁵⁵ Јануара 1867. године ратни материјал је допратио капетан Љубомир Ивановић (питомац 2 класе Артиљеријске школе, касније пуковник и министар грађевина), који је на Цетињу заменио Јована Влаховића.

Ивановић је у Црној Гори остао до априла/маја 1867; Тодор Којић се у Србију вратио 1868, Алекса Ђорђевић 1870, а Панта Пејовић тек 1872. године. Подофицири су дуже остали ради пешадијске обуке црногорских војника и организације "*војених радионица*" и складишта.⁵⁶ Књаз Никола је био задовољан радом српских инструктора; 17/29. јуна 1866, у писму књазу Михаилу, напомиње да је капетана Јовановића одликовао Даниловим крстом III степена (исти орден добио је и Велимир Стефановић) а двојицу подофицира и штабс-трубача је наградио "официрским сабљама" и предложио их за привремено унапређење.⁵⁷

Пратећи развој црногорско-српских односа, Аустрија се прибавала да се снага црногорске артиљерије не увећа. Тако је гувернер Далмације Филиповић, у свом извештају Но.101 од 7/19. јануара 1867,

⁵² *Записи*, књ. IV, Цетиње 1929, 41-43. Тешко је рећи да ли је Лазар Трифковић купио аустријска или српска оруђа 8 цм Ла Ит М.1863, пошто су по конструкцији цеви и муниције била скоро идентична.

⁵³ *Записи*, књ. IV, 42, 114, 177; Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије (1866-1868)*, ГЦМ VII, Цетиње 1974, 23-24.

⁵⁴ П. Поповић, *нав. дело*, 268.

⁵⁵ С. Гопчевић, *нав. дело*, 35.

⁵⁶ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 229.

⁵⁷ *Записи*, књ. IV, 1929, 41. Панта Пејовић и Алекса Ђорђевић унапређени су у официрске чинове дописом №.1204 од 8/20. марта 1869. године. П. Поповић, *нав. дело*, 286.

тврдио да је архимандрит Дучић уговорио испоруку 24 топа. Чак је и француски конзул у Скадру, Обаре, 9/21. марта 1869. обавестио своју владу како је, наводно, из Србије у Црну Гору требало да стигне 20 топова.⁵⁸ Међутим, након Михаиловог убиства, односи између две кнежевине су захладнели и из Србије није више испоручено ни једно оруђе. Изнимку је чинила једино муниција и артифиције; књаз Никола је 9/21. августа 1869. замолио Намесништво за испоруку 8000 фриксионих упаљача (*Kupfernes Frictionsbrandel*) М.1859, неопходних за паљење Ла Итових топова.⁵⁹

Уредбом од 1/13. јануара 1871. године црногорска војска је организована на племенско-територијалном принципу у 23 пешадијска батаљона "редовне" војске (пешадије). Више тактичке јединице чинило је 6 бригада. Свака бригада давала је по један батаљон Гарде (укупно 6, инкорпорираних у седму бригаду) и нешто артиљеријског материјала који је чинио једну батерију.⁶⁰ Основу знања артиљеријских посада чинио је курс из марта 1868. године. Питомци капетана Јовановића остали су на усавршавању до средине октобра исте године, када су упућени у племена ради преношења знања војницима по нахијама. Стални егзерцир вршен је од 1/12. новембра 1866. до 28. априла/10. маја 1867, када су ранији питомци цетињског курса позвани на дообуку. Јован Влаховић, а нарочито Љубомир Ивановић, наставили су рад на организацији војске и артиљерије уз помоћ Николиног ађутанта Станка Радоњића, свршеног питомца француске Војне академије Сен Сир (*École spéciale militaire de Saint-Cyr*). Ивановић је био задовољан до тада постигнутим резултатима, сматрајући да је црногорска војска делимично оспособљена за дејства у условима савременог ратовања. Априлски артиљеријски курс је због епидемије колере распуштен а питомци враћени у племена где су наставили обуку са војницима, обично недељом и празником (20 до 30 дана годишње) све до 1876. године.⁶¹

Изгледа да је знање примљено од српских инструктора временом занемарено и да се обука свела на склапање, расклапање и товарење оруђа на грла; у овим радњама је постигнута и завидна брзина од 3 минута. На жалост, ове мање важне радње ишле су на штету бојевих гађања; због недостатка муниције, све до рата 1876. она уопште нису упражњавана.

Период рата 1876-1878.⁶²

Постоје различити подаци о броју артиљеријских оруђа у црногорској војсци пред рат 1876. године. Према руским изворима постојало је само 12 релативно савремених топова. Спиридон Гопчевић наводи 12

⁵⁸ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 242-243.

⁵⁹ *Зайиси*, књ. XIV, 1935, 369-370.

⁶⁰ Љ. Полексић, *Крајак преглед историјског развоја црногорске војске*, Ратник, св. IX, год. XLVII, Београд 1931, 92-93.

⁶¹ *Истисо*, 90-91, 102.

⁶² О обуци и устројству "Топништва" од 1876. до 1916. види: Б. Бабић, *Црногорско топништво (1876-1903)*, ГЦМ књ. VII, том VII, Цетиње 238 и Љ. Полексић, *нав. дело*.

српских и 8 аустријских топова а "четник Сениша" - "7 батерија иланинског шойништва по 2 до 4 шойа, свега 20 шойова, све изолучени 3 и 4 фунтне".⁶³ Овде су вероватно рачунати и стари трофунтовни аустријски топови који нису имали значајнију ватрену моћ.

Прва фаза рата се одвијала повољно по црногорско оружје па у зиму 1876/1877. године није склапан мир већ само примирје. Међутим, за предвиђена офанзивна дејства, а поготово за операције око фортификацијских објеката, постојећа артиљерија није задовољавала ни по квалитету ни по квантитету. Књаз Никола је настојао да што пре обезбеди финансијска средства за набавку неколико тежих оруђа. У том тренутку једино се могао ослонити на Русију. Руски конзул у Дубровнику, Александар Семјонович Јонин (*Александр Семенович Ионин*, 1837-1900), новембра 1876. године је отишао у Русију да влади лично изложи црногорске потребе. На аудијенцији код царског министра војске, Дмитрија Алексејевича Миљутина (*Дмитрий Алексеевич Милютин*, 1816-1912), 23. новембра/5. децембра је успео да издејствује суму од милион рубаља. Од тога је за војне потребе одвојено 3.183.000 гулдена (265.000 гудлена само за набавку оружја и муниције).⁶⁴

Русија је планирала да за црногорску војску топове обезбеди куповином у иностранству и издвајањем из сопственог парка. Ради реализације првог дела плана, Министарство војно је новембра 1876. у Беч упутило двојицу артиљеријских официра. Генерал-мајор Теохар Федорович Ган (*Теохар Федорович Ган*, 1823-1880) и штапски-капетан Ховен (*Ховен*) имали су задатак да на европском тржишту одаберу и закупе оружје за Црногорце. Као покриће за кредит намењен набавци предвиђеног материјала, Главна артиљеријска управа је 11/23. децембра посланству у Бечу дозначила суму од 30.000 гулдена (20.019 рубаља). Управник Азијског одељења МИД-а, Николај Карлович Гирс (*Николай Карлович Гирс*, 1820-1895), још 27. новембра/9. децембра је преко Јонина и каснијег посланика у Београду Николаја Хенриховича Хартвига (*Николай Генрихович Гартивиг*, 1855-1914), о мисији руских официра известио књазу Николу. Јонин је сугерисао да се у Беч, ради координације целе акције, упути Илија Пламенац.⁶⁵

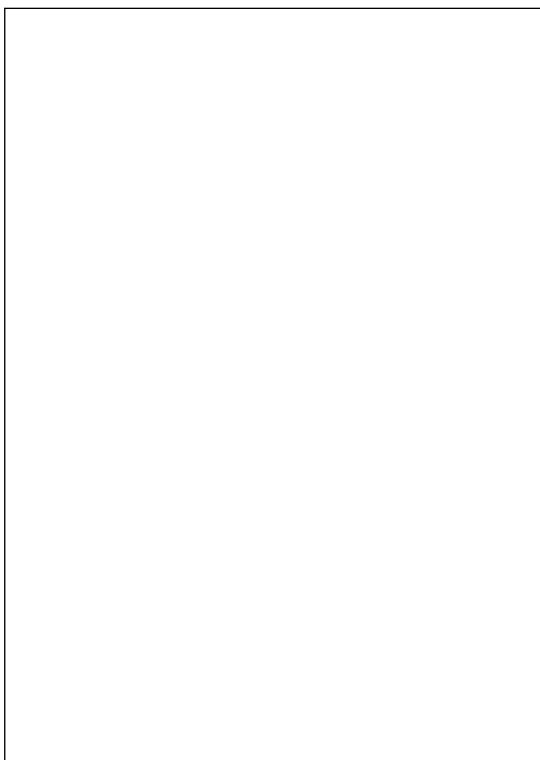
Заједничком акцијом руских официра и црногорског војводе, а посредништвом немачког представника Листа, у Мајнцу (*Meinz*) је купљено шест дванаестифунтовних (120мм) оруђа система Круп (*Krupp*, сл. 4) са лафетима и пратећим прибором, 3000 граната, 310 пуди (5.000кг) барута, 3100 упаљача и 1000 метара свиле за "фишеке" (барутне кесе).⁶⁶ Овим је био завршен лакши део посла; већи проблем је представљао транспорт који је био отежан аустријским ембаргом на транзит и извоз војног материјала зараћеним странама. Топови су у Мајнцу натоварени

⁶³ "Четник Сениша", *Војена снага Турске, Србије и Црне Горе*, Нови Сад 1872, 44-47.

⁶⁴ Н. И. Хитрова, *О русской помощи Черногории в период Восточного кризиса 1875-1878*. г., Москва 1970, 195.

⁶⁵ *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878*. (зборник докумената - даље *Зборник*), Москва 1978, 203, 407.

⁶⁶ *Исто*, 282.

Сл. 4. Острапунећи топ система
Круп-Бродвел М.67 са високим
опсадним лафетом.

на железницу са намером да се прокријумчаре до Венеције, а одатле, бродом под неутралном заставом, до Котора или неког другог места на јужној обали Јадрана. Критичну тачку у читавом подухвату представљала је Венеција где је требало извршити истовар и укрцавање. Илија Пламенац се надао да ће руски представник у Бечу, Јевгениј Петрович Новиков (*Евџений Петрович Новиков*, 1826-1908), преко својих веза у аустријским круговима убедити губернатора у Венецији да пропусти товар за Котор. Читава акција је доведена у питање фебруара 1877, када је на аустријској територији откривен садржај транспорта. У Тиролу је пукла осовина једног вагона што је зауставило композицију. Током претовара и уклањања хаварисаног вагона, садржај композиције се

није могао сакрити од аустријских власти али и турске обавештајне службе. Званични Беч је *de facto* био приморан да реагује енергично; сав ратни материјал је заплешен и ускладиштен у Трсту. Апели руског посланства и покушај немачког представника Листа да преко немачке амбасаде у Бечу издејствује ослобађање топова, бар на први поглед нису уродили плодом.⁶⁷ С друге стране, изгледа да је Беч незванично био спреман на извесне уступке. Ратни материјал је током марта-априла 1877. пренет из Трста у Венецију и ускладиштен у магацин под закупом руског кнеза Николаја.⁶⁸ Руси и Црногорци су почетком маја унајмили брод "Виченца" ("*Vicence*"), на кога су из венецијанског складишта укрцана два дванаестофунтовна топа са 1000 граната, као и 5500 пушака 14,3мм *Wänzl* М.1866, 100.000 чахура 14,3х32,6мм, 3,9 милиона различитих метака и 5 тона барута, купљених у Аустрији. Брод је 7/19. маја 1877. пристао

⁶⁷ Б. Бабић, *нав. дело*, 226-227.

⁶⁸ *Зборник*, 283.

у Доброту где је започето искрцавање и пренос материјала у Црну Гору.⁶⁹ Турска је у међувремену сазнала за мисију "Виченце" и одмах уложила енергичан протест у Бечу. Аустрија је била приморана да реагује; у Доброти су (поново) заплена два топа и 1000 граната (остали материјал је већ био пребачен на Цетиње). Оруђа су пренета у Котор и тамо чувана све до краја рата (остала 4 оруђа су до краја рата чувана у венецијанском складишту). Илија Пламенац се 3/15. јула 1877. године жалио капетану Виљему Саурвалду (*Wilhelm Sauerwald, Ritter von Hochland, 1839-1908*) "на прошивљење аустријско да се Црној Гори пропусте више њеших топова (топоним Русије) који већ три месеца леже на којорској риви, и у њога су у земљу ушинули". Сенку сумње на званичну верзију о "заплени" опсадних топова баца један руски документ. На извештају о допреми оружја Црногорцима који је јула 1877. саставио генерал-ађутант Александар Алексејевич Баранцов (*Александар Алексејевич Баранцов, 1810-1882*), неко је оловком дописао прозаичну (и доста вероватну) констатацију - "пре него што се оружја у Црну Гору показало се немогућим не због пројекције турског посланика, већ због њихове превелике тежине".⁷⁰

Црногорци су више среће имали са топовима покљоненим од стране руског цара Александра II (*Александр II, 1818-1881*). За Црну Гору су из руског артиљеријског парка издвојена два пољска четворофунтовна (9цм односно 86,87мм) и два опсадна деветофунтовна (10цм односно 106,68мм) челична крупова топа М.1867 са клинастим затварачима (сл. 5) и лафетима Фишер (*Fischer M65/68*), 2000 четворофунтовних и 2000 деветофунтовних граната.⁷¹ Поучени лошим искуством с немачким оруђима, Руси и Црногорци су овај транспорт организовали далеко озбиљније. Према савету Јонина и амбасадора Новикова, топови су пренети у надлежност барона Франкела, који је поседовао уредну аустријску транзитну дозволу.⁷² Франкелов агент је топове превезао до Трста (*via* Беч), где су их преузели Илија Пламенац и "црногорски родољуби" Илија Шировић и Ђуро Дамјановић.⁷³ Ови људи су ангажовали два неутрална, грчка брода под командом доброг познаваоца јужне јадранске обале, капетана Мединија (пореклом из Петровца). Да би се заварала турска обавештајна служба, једрењаци су прво запленили ка Крфу, где су променили курс, усмеривши прамац ка Будви односно Петровцу. Бродови су се 6/18. августа усидрили код Петровца, а 8/20. августа 1877. године, око 18:00, један од њих се преместио под Буљарицу. У ноћи између 8/20. и 9/21. августа топови су помоћу 4 чамца искрцани на обалу а одакле их је 200 људи, родољуба из Паштровића, у највећој тишини пребацило с оне стране границе.⁷⁴ Што на рукама што чамцима (преко Црмни-

⁶⁹ *Истџо*, 282; Б. Бабић, *нав. дело*, 227; В. Ђорђевић, *нав. дело*, 414; Н. И. Хитрова, *нав. дело*, 204.

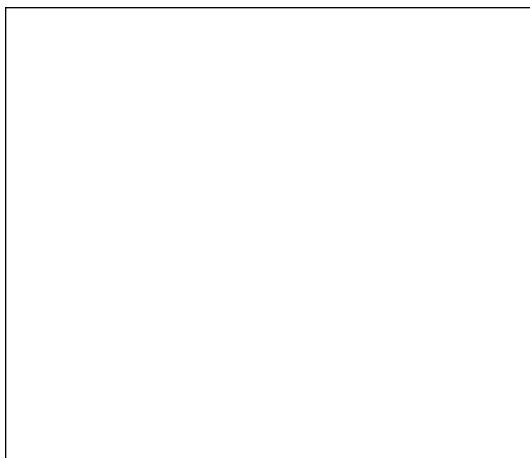
⁷⁰ *Зборник*, 282-283; М. Вукчевић, *Саурвалдов дневник*, Београд 1931, 27.

⁷¹ *Зборник*, 283.

⁷² *Истџо*.

⁷³ Капетан Dinko-Bure Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd 1960, 57-58; С. Гопчевић, *нав. дело*, 259-260.

⁷⁴ *Истџо*; Н. И. Хитрова, *нав. дело*, 204.

Сл. 5. Затварачи система Крајнер С-64 и С-67 на крупним топовима у наоружању црногорске и турске војске.

ђу 1/13. и 2/14. септембра два деветофунтовна топа пребацили на Требјешку главу (положај код Никшића), док су пољска оруђа остала у Ријечи Црнојевића. И овом приликом Црногорци су гломазне топове углавном носили на рукама, помоћу дугих греда за које су били везани делови оруђа и које је носило по 12 момака.⁷⁶

Наводно, 15/27. новембра 1877. два пароброда су до Бара довезла и руску помоћ у виду 12 великих топова и 800 сандука муниције.⁷⁷ Међутим, у руским документима се не спомиње овако значајна помоћ, а ни капетан Саурвалд не би пропустио да забележи овако важан детаљ, поготово што је помно пратио опсаду Бара. Познато је да је црногорска војска три батерије топова, укључујући и опсадне, тајно пребацила из Даниловграда у Ријеку Црнојевића а одакле их чамцима превезла Скадарским језером у Вир. Изненадним ноћним нападом заузет је Суторман где је лоциран део опсадне артиљерије. Ови топови су 19/31. октобра, уз садејство оруђа са Бијеле скеле, почели да туку Бар. У новембру су пали сви форови испред тврђаве; том приликом на Волујици (4/16. новембра) је заплењено 9, а на Голом Брду (Голобрдо, 12/24. новембра) - 12 тешких топова. У ноћи између 7/19. и 8/20. новембра на положаје под Баром премештена је хаубица калибра 9" (225мм), три дана раније заплењена на Волујици. Иначе, још 4/16. новембра и на вису Велембужу биле су постављене две батерије - једна састављена од 6 српских "лахитоваца" а друга од 4 руска топа. Успешно дејство здружене црногорске артиљерије знатно је допринело паду Бара (крајем децембра), где је заплењено још 15 топова.⁷⁸

це и Скадарског језера), ова оруђа су до 13/25. августа пренета у Ријеку Црнојевића. Ради неопходне обуке у руковању новим топовима, оруђа су допратили артиљеријски капетани Гејслер (*Гейслер*) и Циклински (*Циклинский*), фелдвелбел Кирпичев (*Кирпичев*) и редови Димници (*Димницкий*), С. Семенов (*Семенов*), Иљухин (*Илюхин*), Матјак (*Матјак*) и Жељезнов (*Железнов*).⁷⁵ Црногорцима су далекометна деветофунтовна оруђа била неопходна ради опсаде Никшића. Борци Љешанског батаљона су до ноћи изме-

⁷⁵ *Истио*.

⁷⁶ С. Гопчевић, *нав. дело*, 259-260; М. Вукчевић, *Саурвалдов дневник*, 38-39.

⁷⁷ Капетан Đinko-Bure Franetović, *нав. дело*, 229; Љ. Полексић, *нав. дело*, 83.

⁷⁸ Б. Бабић, *нав. дело*, 229. М. Вукчевић, *нав. дело*, 49-52.

Током рата 1876-1878. године Црногорци су у иностранству набавили и неколико савремених брдских топова. До данас је изнето низ конфузних података о пореклу, броју и типу ових оруђа.⁷⁹ У суштини, члан петроградског Словенског комитета, Растислав Андрејевић Фадејев (*Ростислав Андреевич Фадеев*, 1824-1883), средином 1876. године је од пруског министарства војске купио једну батерију од 4 далекометна топа 4½ дјујма (115мм) система Круп са 5 лафета, 5 предњака, 6 кара и 2500 граната и батерију од 6 брдских топова са лафетима и 3000 граната. Почетком октобра исте године опуномоћеници Комитета, инжењери Горчаков и Шчербачев (*Шербачев*), затражили су од руског конзула у Букурешту, Дмитрија Федоровича Стјуарта (*Дмитрий Федорович Стюарт*), да издјејствује сагласност румунске владе на транзит оруђа до руско-бугарске добровољачке бригаде у Србији. Стјуарт је 26. октобра /7. новембра затражио инструкције од Гирса. Из Петрограда је већ 8/20. новембра добио одговор да препоручи Румунима да не ометају транспорт. Како је Србија у међувремену потписала примирје, Руси су размишљали да оруђа препусте бугарском ополченију које се управо формирало. У то време у току је била акција набавке и допреме артиљеријског материјала Црној Гори па је 20. јануара/1. фебруара 1877. са највишег места наређено да се 6 брдских топова из Немачке упути на Цетиње на исти начин као и тешки дванаестопунтовњаци.⁸⁰ Међутим, транспорт железницом преко аустријске територије се показао исувише ризичним. Сем тога, Петроград је ослонац своје балканске политике све више премештао на Софију, па је 2/14. августа 1877. свих шест брдских топова предато бугарској "земској" војсци.⁸¹

Увидевши да не може рачунати на руску помоћ при набавци и аустријску сагласност на транзит брдских оруђа, Илија Пламенац (који је располагао сумом од 50.000 форинти) одлучио се на самосталну акцију. Као посредника у куповини ангажовао је "иознаџу џријаџиџицу срџскоџ народа, џосџођу Маркус" - у ствари, супругу бечког фабриканта Томаса Седерла *alias* "Маркуса".⁸² Пламенац се одлучио за турски тип брдских трофунтовних (63,5мм) челичних острагана система Бродвел (*Broadwell*) М.1867.⁸³ Због аустријског ембарга, топови су пребачени на Крф

⁷⁹ Спиридон Гопчевић (*нав. дело*, 162) штуро извештава да су "Црногорци џред раџи 1877. куџили (у Немачкој?) 10 Круџових џоџоџа". Љубомир Полексић (*нав. дело*, 82-83) наводи да је у Немачкој "куџљено ... и 6 брдских џоџоџа", које је Аустрија, након извесног времена, пропустила преко своје територије. Црна Гора је 1880. године од ових оруђа (?) сачувала само четири ("Крфски", 60мм система Викерс). Бранко Бабић (*нав. дело*, 226, 230) тврди да је "књаз Никола... руском џомођу куџио... 12 џоџоџа из Њемачке 1877. џодине... Прва џарџиџа од шесџ брдских џоџоџа досџјела је 1877. џодине у Црну Гору. Тоџоџи су бродом џревезени из Трсџа, џреко Крфа, и искрџани код Буљарице 9/21. авгџстиа 1877. џодине, а одаџле џребачени у Црну Гору". На основу "Извода набавке и џоџрошње џоџоџовских џјелова, мунициџе, алаџа... 1874-1891", исти аутор је закључио да је црногорска војска 1884. године располагала са "...6 брдских (топова) ("крфски") калибра 6,3џм". Бабић очито меша испоруку брдских са допремом 4 руска оруђа (9/21. августа 1877).

⁸⁰ *Зборник*, 185.

⁸¹ *Исџо*, 398.

⁸² В. Ђорђевић, *нав. дело*, 404.

(отуд придев "крфски") јер се сматрало да ће се одатле лакше увести у Црну Гору. Након неколико безуспешних интервенција код аустријског изасланика, капетана Темела, да издејствује сагласност Беча на транзит преко неке од лука на јужној обали Јадрана, књаз Никола је одлучио да "крфске" топове прокријумчари. Крајем априла 1877. године, "брдска батерија из Корфа срећно је примљена у Кошору и без ларме ("ohne Aufsehen") за 36 часова пренесена у Црну Гору".⁸⁴ Капетан Саурвалд је 3/15. јуна 1877. године у Ријечи Црнојевића затекао "једног њушког њодофицира (инструктора?), који је дојрашио 6 челичних ливених топова од 9 унча (sic!), које је црногорска влада купио у Мајнци".⁸⁵ Машо Врбица је до 6/18. јула 4 брдска трофунташа извукао на Требјешку Главу, која је од Никшића била удаљена 1500 до 2000 метара.⁸⁶ Ови топови се због малог калибра нису показали делотворним приликом опсаде па су са нестрепљењем очекивана руска тешка оруђа (пренета на Требјешку Главу 2/14. септембра).

Током операција 1876-1878. године црногорска војска је запленила велики број турских топова. Љубомир Полексић наводи 91 оруђе а Спиридон Гопчевић чак 132 (11 брдских, 3 пољска и 62 тврђавска изолучена и 4 пољска и 52 тврђавска глатка топа).⁸⁷ Од овог материјала се практично могао искористити само мањи број нешто квалитетнијих оруђа - такозвани "билећки", "медунци" и "сулејманови" топови. Овај материјал је необичне придеве добио на различите начине. Тако је Муктарпашин корпус, ојачан са 12 брдских челичних трофунтовних (65мм) острагпунећих топова система Круп-Бродвел, кренуо из Билеће 16/28. јула 1876. око 6:00 часова ујутро. Корпус је напредовао подељен у три колоне; Селим-пашину претходницу са два оруђа, Осман-пашину колону са три топа, и Муктар-пашину главнину са 7 топова. Ове снаге су на Вучјем долу претрпеле катастрофалан пораз. Црногорци су до 8:00 часова заробили 5 модерних "олучених" брдских оруђа (од јединица Селим и Осман-паше) а једино су артиљерци из колоне Муктар-паше успели да спасу својих 7 топова. Како су ова оруђа Турци преузели у Билећи, Црногорци су их, касније, назвали "билећким".⁸⁸

У операцијама око и приликом заузећа Медуна (јули-август 1876), црногорска војска је запленила 4 челична позициона оруђа система Круп ("медунци"), два спредпунећа шестофунтовна жљебљена топа британског система Витворт (*Whitworth*) и више застарелих спредпунећих оруђа.⁸⁹ Коначно, приликом заузећа Никшића (27. августа/8. септем-

⁸³ Турци су се одлучили за енглески британски калибар од 2½ унче (по енглеској номенклатури 7 фунти или 63,5мм).

⁸⁴ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 404, 413.

⁸⁵ М. Вукчевић, *Саурвалдов дневник*, 9. Или је Саурвалд погрешно протумачио калибар или се грешка поткрала приликом преписа и превода мемоара. Бечка унча или бечки цол (палац) износила је 26,3мм, што би значило да су топови били калибра 240мм!

⁸⁶ *Исио*, 31, 35.

⁸⁷ С. Гопчевић, *нав. дело*; Љ. Полексић, *нав. дело*; Ратник св. X, 82-83.

⁸⁸ *Vojna enciklopedija 10*, Београд 1967, 698-699; J. Shen, *Montenegrinische Kriegführung und Taktik*, Wien 1898, 30.

бра 1877) Црногорци су запленили 21 топ. Међу овим оруђима налазило се 6 челичних пољских топова 8цм (75мм) система Бродвел М.1871 (са простим призматичним затварачима *Kreiner-Uhacius*). Ову батерију је у граду, ради појачања одбране, оставио Сулејман-паша, па су топови из њеног састава касније добили придев "сулејманови". У Никшићу су заплењена и два трофунтовна брдска спредпунећа топа система Витворт, 4 бронзане хаубице и 4 спредпунећа жлебљена дванаестофунтовна топа система Ла Ит. М.1858.⁹⁰

Као куриозитет, треба навести и изузетно прецизна оруђа система Витворт, која су Црногорци запленили у великом броју али их нису користили. Витворт је методом пресовања израђивао челичне цеви са каналом призматичног пресека, односно, пресека у облику правилног шестоугаоника заобљених темена. Идентичан пресек имало је и Витвортово зрно, које је, захваљујући тачности израде, скоро идеално налегало уз зидове цеви. Жљебови су имали корак од 20 калибара а зрно је било дуго 4 до 5 калибара, што је гарантовало знатну прецизност. Због скупе технологије израде, ни једна европска држава није се определила за ове топове. Турска је 1876. године учинила изнимку и у Британији је наручила неколико батерија спредпунећих трофунтовних брдских топова Витворт.

Посебан проблем код експлоатације заплењених оруђа различитих калибара стварала је логистичка подршка, односно, снабдевање одговарајућом муницијом. Набавку граната из увоза отежавао је аустријски ембарго. Зато је руски војни представник при црногорској војсци, пуковник Богољубов, још крајем 1876. године издејствовао код Артиљеријске управе главног штаба руске војске да се обучи група мајстора за изградњу радионице за топовску муницију. У ту сврху је 3/15. јануара 1877. Главна благајна, на основу налога Но.116 од 1/13. јануара, Главној артиљеријској управи одобрила кредит од 3000 рубаља за покривање трошкова тројице радника и набавку инструмената.⁹¹ Почетком 1877. на Цетиње је упућен пуковник гардијске коњичке артиљерије Н. А. Филипенко са једним механичарем и два мајстора. Најнужнија опрема је набављена преко "*Руског њловидбеног и трговачког друштва*" из Трста. Пећ, мех и друге месне објекте израдио је сам Филипенко у ријечној "*Војеној радионици*". Фебруара исте године направљен је први покушај ливења, који, наводно, није успео због лошег квалитета сировина и горива. Зато је у Бечу наручен квалитетнији сиви лив а дрвени угаљ је израђиван на лицу места, под надзором Филипенка. Из Аустрије је (случајно или намерно?) уместо сивог лива испоручено ливено гвожђе које се није могло искористити за ливења граната. Нова наруџбина од 20 квинтала (2000 фунти или 1120кг) сивог лива извршена је у Трсту, што је омогућило поновни почетак радова. У прво време су у Риједи радила два руска и више италијанских мајстора, а касније и приучени Црногорци. Због високе цене увозних сировина и лошег квалитета финалних производа током 1877. године је изливено само 1500 граната за "*медунце*" и

⁸⁹ Љ. Полексић, *нав. дело*; Ратник, св. X, 82; М. Вукичевић, *нав. дело*, 28.

⁹⁰ Љ. Полексић, *истио*; М. Вукичевић, *нав. дело*, 41; *Записи*, фебруар 1936, 307.

⁹¹ *Зборник*, 407.

Сл. 6. Црногорски пољски топ 8см (75мм) система Круп М.1886 са лафетом типа С-73. Скоро идентични су били и турски тешки пољски топови *манџел* М.1884 са цевима од Ухацијусове челик-бронзе.

500 граната за "билећке" топове. Касније се испоставило да је највећи део кривице за неуспех радионице сносио сам Филипенко, који није био довољно обучен нити дорастао овом задатку.⁹²

Период 1879-1916.

Велики број набављених и заплених оруђа најразличитијих система, модела и калибара, након рата је само отежао положај црногорске артиљерије. О набавци нових топова могло се размишљати тек од прве половине 1886, када је Русија одобрила кредит од 700.000 франака.⁹³ Априла

исте године су у Беч, Берлин и Париз, ради одабира најпогоднијих типова и модела топова, упућени војвода Божо Петровић (председник Државног сената) и артиљеријски официр Јово Мартиновић. Божо Петровић је добио препоруке руског посланика Агиропула, што му је омогућило контакте с руским дипломатама у Паризу и Берлину и олакшало давање гаранција евентуалном испоручиоцу. Јово Мартиновић се одлучио за једну батерију (6 оруђа) пољских и три батерије (18 оруђа) брдских топова 8см (75мм) система Круп. У Есену (*Essen*) је склопљен уговор с концерном "*Crupp*", а у Хамбургу "*Müller*"-ом о испоруци 24 оруђа, 3000 граната, 600 шрапнела, 300 запаљивих граната, 100 картеча и одговарајућег топовског прибора. Сав материјал је железницом пребачен до Хамбурга а одатле, бродом, до Котора.⁹⁴

Црногорци су се 1886. године одлучили за оруђа која се по карактеристикама и конструкцији нису разликовала од две године старијих турских топова. За овакву одлуку постоји више оправдања. Турски топови М.1884 (односно, црногорски М.1886, сл. 6) заснивали су се на једном од најсавременијих система тога времена - пруском С-73 (сл. 7). Калибар црногорских оруђа одговарао је калибру потенцијалног противника - Турске - што би омогућило коришћење заплених муниција. Коначно, захваљујући руским, немачким и оруђима запленим у рату

⁹² Б. Бабић, *Оснивање радионице за ручну израду њојовских ѓраната на Ријеци Црнојевића 1877. год.*, Историјски записи, год. XXI, књ. XXV, Титоград 1968, 129-130.

⁹³ Б. Бабић, *Црногорско њојништво...*, 232.

⁹⁴ *Исто*, 232-233.

1876-1878. ("сулејманова", "билећка" и "медунци"), Црногорци су већ познавали Крупов систем (модерна конструкција мало се разликовала од оне из шездесетих година), што је знатно олакшавало обуку.

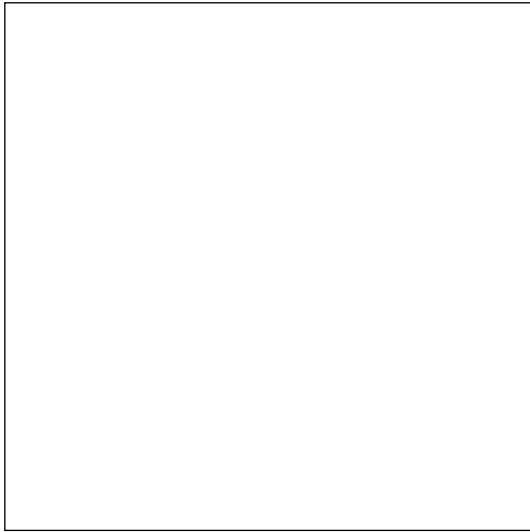
Четири батерије из 1886. године спадале су у ред модернијих оруђа епохе. На жалост, оне су у Црну Гору приспеле у време појаве малодимног барута и само неколико година пред преоријентацију европских армија на брзометне топове, па су врло брзо застареле. Сем тога, Црногорци 1886. године због ограничених средстава нису били обновили опсадну артиљерију, што се сматрало великим пропустом. Управитељ топништва

Јово Мартиновић још 1882. године је скретао пажњу да ће, у евентуалном рату са Турском, недостатак опсадних топова знатно успорити операције око утврђења као што је Скадар.⁹⁵ Књаз Никола је у више наврата покушао да тешка оруђа (10 топова) набави у Петрограду али, због тренутних политичких односа, Руси нису били спремни да удовоље овим захтевима.

Тешка оруђа набављена су тек 1905. године у Италији, делимично захваљујући и родбинским везама са кућом Савоја.⁹⁶ Италија је у то време располагала брзометним топовима *75mm A (acciaio-челични) Mod.1898/1902* и убрзаним *9cm B (bronzo) Mod.1906*. Црној Гори је уступљен вишак већ застарелих, спорометних оруђа:

- 12 брдских топова с дрвеним лафетима 75 мм *BR. Mod.1870*;
- 14 пољских топова 87 мм *AR. Mod.1876* (или 87 мм *BR. Mod.1886*).
- 4 опсадне хаубице с хидрауличним повратницима 21 см *GRC Mod.1870/98*,
- 8 опсадних мерзера ("мортире") 15 см *GRC Mod.1870* и
- 10 опсадних дугачких топова с хидрауличним повратницима 12 см *BR. Mod.1873/98*.

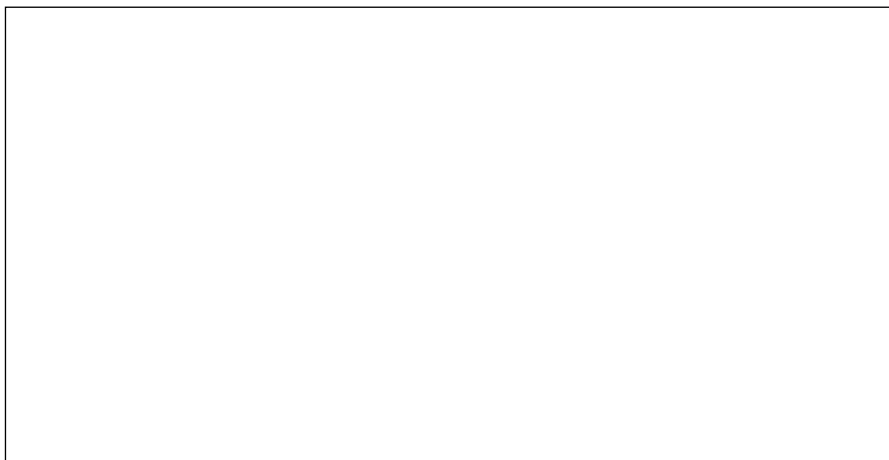
Ови топови су углавном импресионирали својим габаритима. Бугарски пуковник Бербенко је 1911. године, са страхопоштовањем и претеривањем, писао како је "*Италија њоклонила Црној Гори много голе*

Сл. 7. Цилиндрично-клинасти затварачи Круп С-73 на црногорским топовима М.86.

⁹⁵ *Истџо*, 232.

⁹⁶ *Истџо*, 233; Љ. Полексих, *нав. дело*, 83.

Сл. 8. Руски пољски топ 76,2мм шнајдер-путилов М.1902.

ми (9 и 10-дюймови односно 229 и 254мм) шврђавске шойове, које су ко зна каквим силама Црногорци изнели на висове који су доминирали над Койторским заливом".⁹⁷

Током прве деценије 20. века поправили су се односи између Цетиња и Петрограда. Тако је Русија 7. јула 1909. године, бродом "Пейтербург", у Бар најзад послала тако тражена опсадна оруђа.⁹⁸ Топове су допртали војни инжењери Рачински и Болотов, као и војни агент Потапов. Овај материјал је у Црну Гору, из Либаве, бродом "Херсон", требало да крене још 20. септембра 1908, али се због Анексионе кризе са испоруком одуговлачило тачно годину дана. Материјал се углавном састојао од застарелих, тешких оруђа и (само) 10 модерних пољских топова. Црногорска артиљерија је тада добила 4 брзометна брдска топа 75мм М.1904 и 10 пољских брзометних топова 76,2мм М.1902 "комисијског" система (популарно названих "Schneider-Putilov", сл. 8, сл. 9). Топови М.1902 имали су ексцентричне завојне затвараче Вилеа (Ville, по узору на систем Норденфелт, сличне француском М.1897) и лафете с хидрауличним повратницима.

Са парком руског и италијанског порекла и оруђима из 1886. године, црногорска војска је ступила у Први балкански рат. Током операција око Скадра, исказала се сва инфериорност овог углавном застарелог материјала. Ради помоћи црногорским опсадним трупима, Србија је почетком 1913. упутила Приморске трупе (Дринска дивизија II позива и Шумадијско-албански одред) и један дивизион од три српске опсадне батерије. Првом батеријом командовао је мајор Љубиша Љубишић (питамац 27. класе Војне академије, раније командир 8/III дивизиона Шумадијског арт. пука), другом - капетан I класе Милош Баничевић (питамац 32.

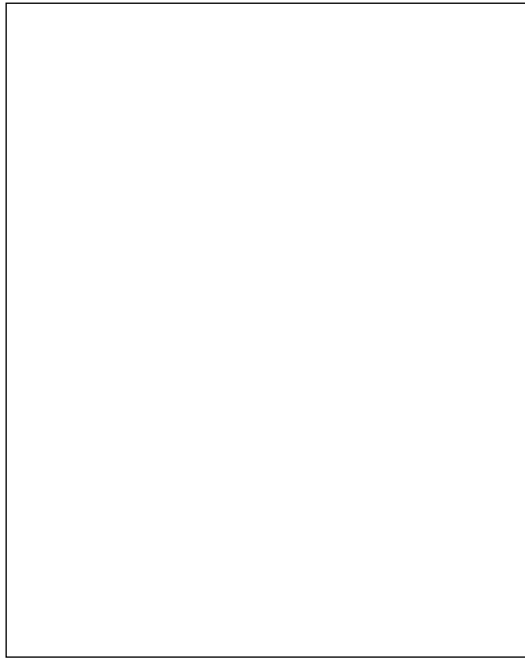
⁹⁷ К. Бербенко, *Черна Гора и Черногоритъ*, София 1911, 33.

⁹⁸ Пароброд добровољачке флоте Каспијске флотиле, депласмана 9460 тона.

класе Војне академије, иначе из I дивизиона Шумадијског артиљеријског пука), а трећом - капетан I класе Драгутин Блашковић (питомац 33. класе Војне академије, из другог дивизиона Моравског артиљеријског пука). Батерије су биле састављене од 12 (3x4) топова 120мм система Круп М.1908, популарно названих "кумановцима".⁹⁹

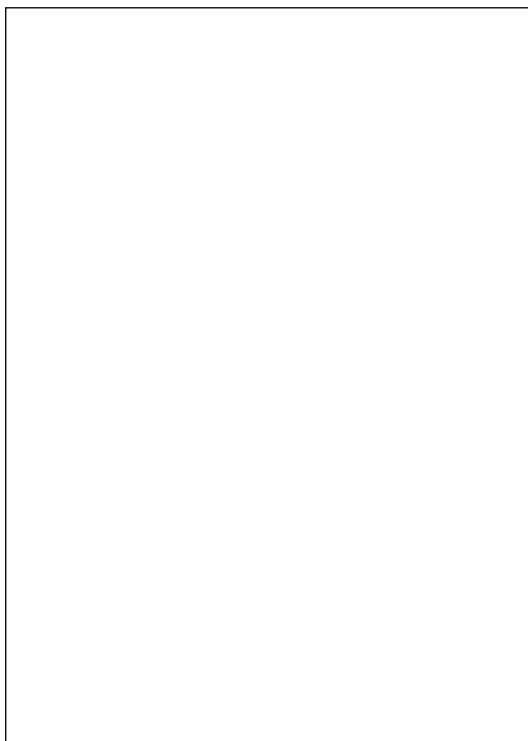
Црногорска команда је одлучила да Велики и Мали Бардањолт осваја етапно. Велики Бардањолт требало је да напада главнина Зетског одреда (две мешовите, Дурмиторска и Васојевићка бригада) са комплетном артиљеријом (око 60 оруђа). По тој диспозицији, све три српске батерије у прво време су ушле у састав Зетског одреда. У

борбама од 7. до 9. фебруара 1913, Велики Бардањолт је заузет. Како је паралелно требало да се одвијају и (додуше само демонстративни) напади на Тарабош и Брдицу, Баничевићева батерија је деташирана у Приморски одред (Катунска, Ријечко-љешанска и Црмничко-приморска бригада, које су дејствовале на Тарабош). Напади на Тарабош и Брдицу (коју су нападале Приморске трупе), и крај тродневних напора, нису дали значајније резултате (првенствено због недостатка тешке артиљерије), па је српска врховна команда одлучила да опсадне трупе ојача новоформираним Приморским кором (корпусом, у чији састав је ушао и 1 дивизион Дунавског артиљеријског пука, 1 хаубички дивизион са три батерије брзометних хаубица 120мм и једна опсадна батерија калибра 120мм - укупно 41 топ). Кор је требало пребацили до Солуна а одатле, под заштитом грчке морнарице, до Медове. Међутим, Грчка је ускратила ескортну пратњу, па је турска топовњача-крстарица (*Geschützte Kreuzer*)

Сл. 9. Затварач руског топа 76,2мм М.1902.

⁹⁹ Током Кумановске битке (23-24. октобра 1912) заплењено је 55 пољских и 6 брдских топова а у даљим операцијама до Скопља - још 37 оруђа. Командант 7 турског корпуса је 25. октобра изјутра наредио евакуацију Скопља, у коме је остављен један комплетан хаубички дивизион (три батерије са укупно 12 топова 120мм Круп М.1908). Како су овај оруђа у суштини заплењена током Кумановске операције, топови су популарно названи "кумановци". *Први балкански рат 1912-1913. (ојерације српске војске) ИИЈНА*, књ. I, Београд 1959, 241, 718, 731.

Сл. 10. Пољски и брдски топ 8см
Де Банж М.1885.

Hamidie (изграђена 1903, наоружана са 2 топа 150мм, 8 топова 120мм, 6 топова 47мм, 6 топова 37мм и 2 надводне торпедне цеви) напала транспорт у тренутку искрцавања у Медови. Само сналажљивошћу официра који су на палубу транспортног брода *Трифимије* поставили брдске топове, турска крстарица је отерана не наневши веће губитке Приморском кору. Међутим, на притисак великих сила, српске трупе су напустиле опсаду Скадра. Официри и посаде три батерије из састава Зетског и Приморског одреда црногорску војску су напустиле 22. маја и, преко Солуна, отпутовали у Скопље. Због показане храбрости, краљ Никола је Љубишића одликовао Даниловим крстом III степена а капетане Баничевића и Блашковића - IV степеном истог ордена и

сребрним медаљама за храброст.¹⁰⁰

Током операција у Првом балканском рату и црногорска војска је запленила знатан број турских топова. Према Полексићу, тај број је износио око 110, од чега је неколико батерија било систем Круп (само у Беранама, 3. октобра 1912, заплењена су 24 крупова топа). Већи део овог материјала био је застарелих система. Турска је у Балканске ратове ушла са разнородном артиљеријом. Још од осамдесетих година 19. века располагала је оруђима М.71 и М.84 калибра 8см (75мм) и 9см (87мм), са увозним круповим челичним цевима или цевима израђеним у Топхани, по Ухацијусовим принципу (челик-бронза). Цеви су биле с омотачима ("Чемберли" или "Мантел") и Круповим цилиндрично-призматичним или Ухацијусовим простим призматичним затварачима. Сем тога, Турци

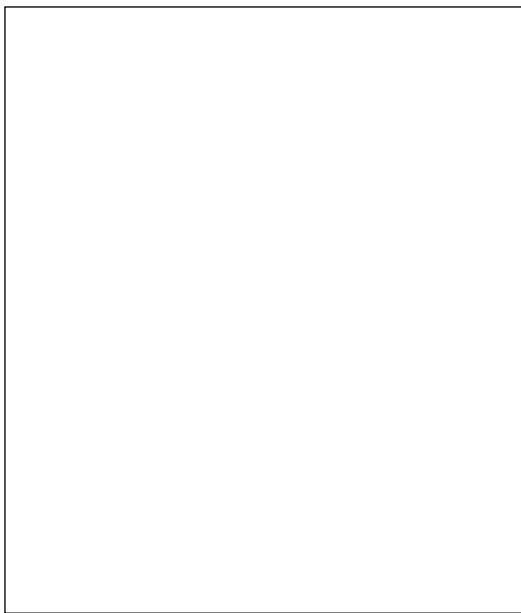
¹⁰⁰Ј. Станојевић, *Историја рајнова за ослобођење и уједињење 1912-1918, шаширо-графисано*, Београд, sine anno, 81-83; А. Стојичевић, *Историја наших рајнова за ослобођење и уједињење од 1912-1918 (шок операција и примена снабдевања)*, Београд 1932, 198-199; Влд. Ј. Белић, *Рајнови српског народа у XIX и XX веку (1788-1918)*, Београд sine anno, 112-115; Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским рајновима 1912-1913*, Београд 1972, 202-215.

су располагали и оруђима са обичним ("Ади") цевима калибра 8 и 9цм са цилиндрично-призматичним Круповим затварачима. Од 1908. до 1912. набавила је и 736 пољских и 138 брдских модерних 75мм топова систем Круп, као и 18 тешких хаубица и 18 тешких пољских топова 105мм система Круп.

Заплењена оруђа укључена су у црногорски артиљеријски парк. То је само повећало разноликост калибара и модела. Ово је приморало Црну Гору да одмах по избијању Првог светског рата од Савезника затражи помоћ у савременијим, једнообразним оруђима. На жалост, пристигла помоћ опет се састојала (углавном) од застарелих топова најразличитијих модела и калибара.

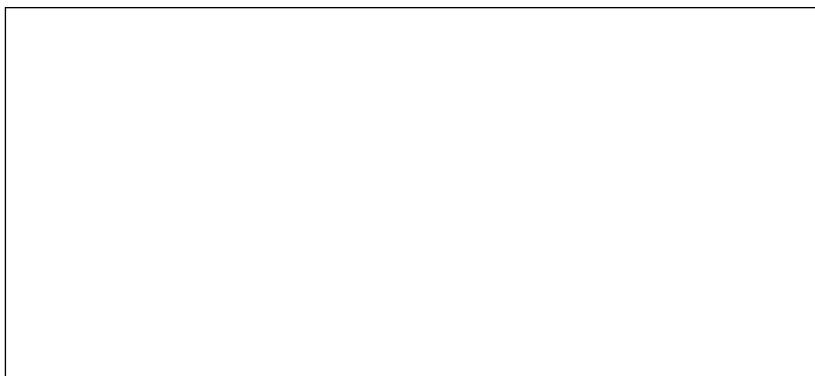
Црногорском апелу међу првима се одазвала Србија. Командир М. Ђурашковић је 25. августа 1914, из Пљеваља јавио да је у Косовску Митровицу пристигло 12 пољских и 12 брдских спорометних топова 8см Де Банж (*De Bange*) М.1885 (сл. 10, сл. 11), 4 хаубице и 3 аустријска пољска топа 8см шкода М.1905/08 (сл. 12). Српска војска је успела да одвоји само сопствене застареле топове Де Банж и оруђа из ратног плена. Инжењер Жугић је 29. јануара 1915. известио да је Србија за Црну Гору упутила још 8 шкодиних пољских топова 10см М.1912/14, значи, опет оруђа из ратног плена.¹⁰¹

Непосредно након Србије помоћ у наоружању упутила је и Русија. Министарство руске морнарице је ради дотура помоћи Србији и Црној Гори организовало *Експедицију посебне намене*. Почетком 1915. године за Србију и Црну Гору је послато 30 железничких платформи са артиљеријским материјалом. Помоћ се углавном састојала од муниције али је Илија Хајдуковић 14. августа 1915. године известио да је и из Русије стигло и 12 убрзаних топова (у суштини, пољских мерзера са "буферима" калибра 6" односно 15см или 152,4мм, сл. 13, сл. 14) са 12.000 граната, 4 мерзера ("мортире") калибра 9" (23см) са 1000 граната и 7 *мортира* 8" (20см) М.1877 и М.1878 са 2100

Сл. 11. Затварач топа Де Банж М.1885.

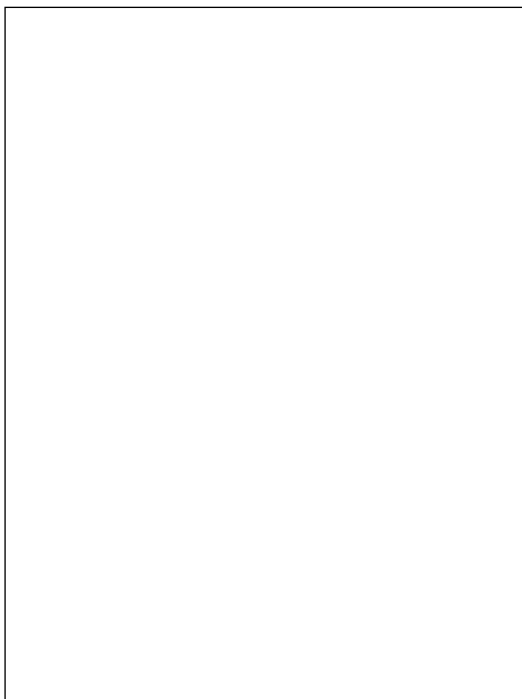
¹⁰¹ Н. Ракочевић, *Набавка оружја од стирани Црне Горе у Балканском и Првом светском рату*, Историски записи 1, год. XIV, књ. XVIII, Титоград 1961, 148.

Сл. 12. Аустријски пољски
топ 8см Шкода М.1905/1908.

граната. Оба типа мерзера користила су високе опсадне лафете М.1877 и М.1878 (сл. 4).¹⁰²

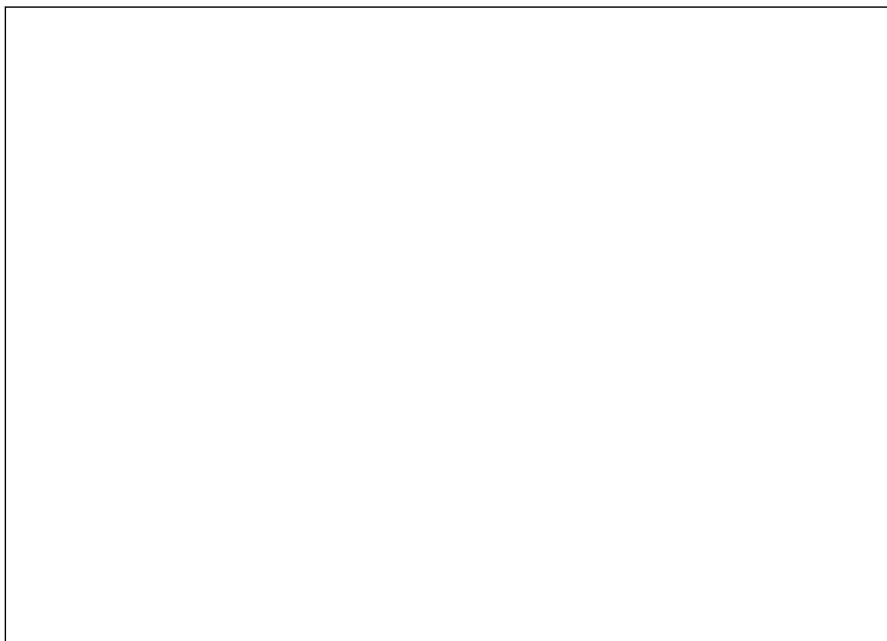
Према реферату Врховне команде од 29. октобра 1915, Црна Гора је из Француске, до 11. априла 1915, добила само 4 брдска брзометна топа. О овом материјалу нешто више се налази у допису који је 14. септембра 1914. Андрија Радовић из Париза упутио на Цетиње. Французи су Црногорцима упутили 4 брдска раставна брзометна топа 75мм М.Р.Д.М. 1906 шнајдер-данглис (конструкција професора атинске Артиљеријске школе, Данглиса Панајотиса, у производњи концерна "Schneider" из Крезоза). Топове је до Цетиња допратио инструктор куће "Шнајдер", инжењер Фишеј.¹⁰³ Сем ових брдских топова, који су представљали директну материјалну помоћ, треба споме-

Сл. 13. Руски пољски мерзер 6" (152,4мм)
са буферима.

¹⁰²Ј. А. Писарев, *Неки аспекти односа Русије са Црном Гором и Србијом њочейком Првој свјетској ратна*, Историјски записи 2, год. XX, књ. XXXIV, Титоград 1967, 243. Архив Историјског института у Подгорици, ф. 87, Писмо бр. 8492 од 14/26. августа 1915. Петру Мартиновићу.

¹⁰³Н. Ракочевић, *Набавка оружја...*, 149-150.

Сл. 14. Затварач руског мерзера (*мортире*) 6".

нути и оруђа која су у Црну Гору доспела са француским деташманом 18. септембра 1914. године.

Ради садејства са црногорском војском на ловћенском фронту (против которских форова и аустријске флоте), Француска је одвојила једну јединицу коју су сачињавали људи из 5 депоа морнаричког одреда, односно, добровољци из тулонског гарнизона и 10. пука тврђавске артиљерије. Командант одреда био је капетан фрегате Герлије а његов помоћник - поручник бојног брода Ферлико. Поручник бојног брода Жињон одређен је да руководи осматрачницом и станицом бежичног телеграфа а другом станицом командовао је официр моринске инжењерије Мерсије. Овај кор је ојачан батеријом од 4 топа *15,5cm 155L Schneider M.1877-1914* (командир - капетан Жардон) и батеријом од 4 топа *12cm 120 M.1878 De Bange* (командир - потпоручник Ревер). Деташман је 8. септембра 1914. у Тулону укрцао на брод "Анри Гершине", а у Бар је стигао 18. септембра. Французи су са ескортне оклопаче "*Coubert*" (10.652BRT) искрцали и два савремена брдска топа 65мм М.1906. Француски маринци и артиљерци борили су се у саставу црногорске војске до 21. новембра 1914, када су напустили земљу, предавши оруђа командиру Лекићу.¹⁰⁴

¹⁰⁴ др Н. Ракочевић, *Ловћенски одред у Првом свјетском рату 1914-1916. године*, Историјски записи 2, год. XIX, књ. XXIII, Титоград 1966, 262-270; др Д. Вујовић, *Односи Црне Горе и Француске за вријеме I свјетског рата*, Историјски записи св. 3, Титоград 1964.

Прилив артиљеријског материјала из различитих извора, различитих модела, система и калибара, довео је до великих организационих и логистичких проблема.¹⁰⁵ До доношења уредбе о формацији војске од 1908, свака бригада је имала своју брдску батерију (названу по бригади), а ван састава бригада налазиле су се 4 пољске и 6 опсадних батерија. "Уредбом о формацији цјелокујне војске Књажевине Црне Горе" од 20. августа 1908, као и према "Закону о усјиројству војске за Књажевину Црну Гору", артиљерија се делила на брдску, пољску и градску (подељена на батерије односно водове). Батерије у бригади (11 бригада) требало је да, поред римске нумеричке ознаке, носе и назив бригаде из чијег су састава. Свака дивизија је требало да има: а) групу дивизијских батерија (1 брдске, 1 пољске и једне хаубичке односно мортирне) и, б) једне градске батерије а свака бригада - а) једну или више брдских батерија.¹⁰⁶ Због недостатка одговарајућег материјала, ови закони никада нису спроведени до краја. Практично, свака бригада је имала своју брдску батерију различитих калибара и модела. Дивизије су добиле по једну групу дивизијске артиљерије од по једне батерије различитих модела и различитог броја оруђа и једне пољске (*мортирне*, мерзерске) батерије *150mm GRC Mod. 1870* са по 4 оруђа. Опсадна артиљерија је била самостална, формирана у 10 батерија, опет различитих модела и калибара.¹⁰⁷ Са овако шароликим, углавном застарелим материјалом, црногорска артиљерија је и у Балканском и у Првом свјетском рату била инфериорнија од противничке.

¹⁰⁵ О разноликости оруђа у црногорској војсци најбоље говори "Састав, јачина и распоред црногорске војске у почетку 1915. године". Ловћенски одред је 1915. године располагао са: 3 пољска 7,5см Крупова спорометна топа, 4 пољска 8,7см спорометна топа, 4 пољска Крупова спорометна топа, 4 брдска 7,5см Крупова топа, једном лаком опсадном хаубицом 15см, једном пољском турском хаубицом 12см, две тешке хаубице 21см, две лаке *мортире* (мерзера) 15см, два италијанска далекометна топа 12см, две тешке *мортире* 24см, два пољска брзометна "*кумановска*" топа 7,5см, 4 "*далекобојна*" топа 15,5см, 2 "*далекобојна*" топа 12см, 3 лаке хаубице 15см, једном тешком опсадном *мортиром* 24см, једном тешком опсадном хаубицом 21см, 3 пољска Крупова топа 8,7см, једном руском лаком *мртиром* 15см и једним руским брзометним топом *Обуховски* 7,7см. У склопу Херцеговачког одреда налазиле су се: 3 хаубице 15см, 8 брдских спорометних Крупових топова 7,5см, 3 пољска спорометна Крупова топа 8,7см и 4 пољска брзометна "*кумановска*" топа 7,5см. Дрински одред: 2 пољска брзометна "*кумановска*" топа 7,5см, 2 убрзана пољска топа "*Обуховски*" 7,5см, 2 Де Банжова спорометна брдска топа 7,5см и 2 брзометна брдска Крупова топа 7,5см. Лимска дивизија: вод брдске спорометне батерије система Де Банж 7,5см (2 топа) и вод пољске Крупове брзометне батерије 7,5см (2 топа). У саставу Санџачке војске налазило се: 2 брдска Крупова спорометна топа 7,5см и 2 Крупова брзометна топа 7,5см, 4 брдска спорометна топа Де Банж 7,5см, 6 пољских спорометних топова Де Банж 8см, 3 Шкодина брзометна пољска топа 7,5см, 2 брдска Др Банжова спорометна топа 7,5см, 4 пољске хаубице 12см, 2 Крупова пољска спорометна топа 7,5см, 2 Крупова брдска спорометна топа 7,5см и 2 брзометна топа 7,5см. Коначно, у Старосрбијанском одреду налазило се: 4 спорометна пољска Крупова топа 8,7см, 2 брдска спорометна Крупова топа 7,5см, 6 пољских Де Банж спорометних топова 8см и две пољске *мортире* 15см. *Ојерације црногорске војске у I свјетском рату*, Београд 1954, 157.

¹⁰⁶ *Уредба о формацији цјелокујне војске Књажевине Црне Горе и дјелокругу, надлежностии и власићи више војне ујраве, команде и сјарјешина у војсци*, Цетиње 1908, 6-7; *Закон о усјиројству војске за Црну Гору*", Цетиње 29. априла 1910.

Branko BOGDANOVIĆ

ARTILLERY IN THE MONTENEGRIN ARMZ FROM 1800 TO 1916

The Summary

Because of its geostrategic position, unique tactical requirements, and modest financial means, Montenegro during the 19th and 20th centuries was not in a position to keep pace with the rapid development of modern military technology. While Montenegro had acquired a large number of “trophy” weapons of Turkish, Venetian, and French origin in the 18th century, which, because of their tremendous size and weight, had not been used on Montenegrin battlefields. It was only in 1853 that Prince Danilo Petrovic obtained, as a gift from Austria, four 3-pound, muzzle-loading, smooth bore mountain cannons. The condition of Montenegrin artillery improved in 1866, when the country obtained from Serbia a battery of 4-pound, muzzle loading, rifled mountain cannons (La Hitte M 1863). During the war with Turkey (1876-78), Montenegro obtained a number of Russian artillery pieces, bought several German ones, and seized more than one Turkish breech-loading Krupp cannon. More artillery of the same type was acquired in Essen in 1886. Until the Balkan Wars, cannon of a similar Krupp design were purchased, so that Montenegro entered the Balkan Wars and World War I with inferior artillery.

¹⁰⁷ Љ. Полексих, *нав. дело*, 104-105.